

ERZURUMLU
BİR FİKİR
ADAMI

İBRAHİM
HAKKI
ERZURUMÎ

Prof. Dr. SÜLEYMAN ULUDAĞ

الله
الرحمن الرحيم

Erzurumlu Bir Fikir Adamı
İBRAHİM HAKKI ERZURUMÎ

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI – 1088
HALK KİTAPLARI: 252
ANADOLU GÖNÜL SULTANLARI DİZİSİ – 08

Genel Koordinatör
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Yayın Yönetmeni
Dr. Yüksel SALMAN

Koordinasyon
Yunus AKKAYA

Editör
Prof. Dr. Mustafa KARA

Baskı Takip
Mustafa YEŞİLYURT

Grafik & Tasarım
OTTO Yayıncılık

1. Baskı, Ankara 2015
ISBN 978-975-19-6403-8
2015-06-Y-0003-1088
Sertifika No: 12930

Baskı
Sistem Ofset
Tel: (0 312) 395 81 12

Eser İnceleme Komisyonu Kararı: 08.01.2015/3

© Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı

Tel: (0 312) 295 72 93 – 94

Faks: (0 312) 284 72 88

e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış

Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü

Tel: (0 312) 295 71 33 – 295 71 56

Faks: (0 312) 285 18 54

e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

ERZURUMLU
BİR FİKİR
ADAMI | İBRAHİM
HAKKI
ERZURUMÎ

Prof. Dr. SÜLEYMAN ULUDAĞ

SUNUŞ

İslam dini, asırlar ve coğrafyalar aşarak günümüze kadar gelmiştir. Her tarihte, her coğrafyada bu kerîm mirası sonraki nesillere taşımak için olağanüstü gayretler sarfetmiş, her biri birbirinden değerli ilim, fikir ve gönül insanları yetiştirmiştir. İlimleriyle, amelleriyle, örnek yaşantıları ve öğretileriyle yalnızca yaşadıkları döneme değil, çağlar ötesine de rehberlik eden bu şahsiyetler, İslam ilim ve irfan geleneğinde önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Nebevi hikmeti doğru okumak, anlamak ve yaşayarak örnek olmak konusunda maneviyat iklimimizde önemli izler bırakmışlardır. Onların hikmet ve marifet yolculukları bugün de devam etmektedir. Onların mesajları sadece düne değil, bugüne de hitap etmektedir. Bu güzide şahsiyetlerin ruh ve gönül dünyalarını tanımaya, sahip oldukları üstün değerleri keşfetmeye en çok da bugünün insanının ihtiyacı bulunmaktadır.

Rehberlikleriyle halkın gönlünde taht kurmuş bu insanlara hem bir vefa borcunu ödemek hem de bunları günümüz insanına anlaşılır bir dilde sunmak üzere Başkanlığımız, elinizdeki diziyi yayımlamıştır. Coğrafyamızın gönül mimarlarını tanımanın kendimizi tanımak için de önemli bir fırsat olduğu kanaatindeyiz. Bu güzel çalışmanın bir merak, bir ilgi ve bir yöneliş vesile olmasını diliyoruz...

Diyaret İşleri Başkanlığı

İbrahim Hakkı Erzurumî

Erzurumlu İbrahim Hakkı, XVIII. asırda yaşamış; âlim, ârif, hakîm, şair, edîb ve mutasavvıf bir Osmanlı fikir adamı ve müellifidir (Doğum:18 Mayıs 1703 Hasankale-Erzurum, ölüm: 22 Haziran 1780 Tillo-Siirt).

Şaheseri *Marifetnâme* O'nun adını ölümsüzleştirmiş, daima hayır ve dua ile yâd edilmesine vesile olmuştur. Bu eser, Osmanlı toplumunun en güvenilir ve feyizli kaynaklarından biri olmuştur. Bugün de bu özelliğini koruyan eser, bundan sonra da insanlığa feyiz ve ışık saçmaya devam edecektir.

Babası:

İbrahim Hakkı'nın babası Derviş Osman Hüsnî Efendi, annesi ise Dede Mahmud kızı Şerife Hanife hanımdır. Peygamber soyundan geldiği için “Şerife” unvanıyla anılmaktadır. Hanife Hanım, İbrahim Hakkı 6 yaşında iken, 1709'da, vefat etmiştir.

İbrahim Hakkı'nın 'Çelebi Efendi' ve 'Hakirullah' diye andığı babası Derviş Osman Hüsnî Efendi'nin (Tillo, ö.1132/1720) babası Molla Bekir'dir.

Dursun Muhammedoğlu olarak da bilinen Molla Bekir, *Marifetnâme*'de (s.513) şöyle tanıtılır: Konak sahibi olup misafirlerine ikramda bulunmayı, fakara için sofrayı kurmayı ve dervişlere hürmet etmeyi severdi. Vezirler ve emirler meclisinde bulunur, önemli konularda fikir ve kanaatlerini beyan ederdi. Azak seferine gitmiş ve orada vefat etmiştir. (ö.1697, Kırım)

Saygın ve soylu bir zat olan Molla Bekir'in 1670'te bir oğlu dünyaya gelince çok sevinmiş ve adını Osman koymuştu. Bu doğuma sevinen Molla Bekir, kasaba halkına ziyafet vermişti. Osman 20 yaşına gelinceye kadar onu yanından ayırmadı. Karaşeyoğlu İbrahim Hakkı Efendi'nin derslerine devam etti. Arapça, fıkıh, akaid, tefsir ve hadis okudu. Doğuştan halim-selim olduğundan Derviş Efendi diye tanındı.

İbrahim Hakkı, aziz pederini, “Hak vergisi tabiatı nazik, doğuştan gelen huyu güzel idi” diye tarif eder.

Babası Molla Bekir, Osman'ı, Şeyhoğlu Dede'nin kızı Hanife Hatun'la evlendirmek istedi ama o evlenmeyi istemediğinden gerdek gecesi kaçıp minarede gizlenmişti. İbrahim Hakkı bu durumu: "Osman Efendi'nin hayası gâlib olduğundan gerdeğe girmesi gereken gece, halktan utanıp minarede gizlenmişti. Fakat sevgi kaynağı olan Hak Tealâ, eşler arasında bir muhabbet ve merhamet vücuda getirdiğinden birbirlerine ilgi duymuşlar ve birlikte nice güzellikler yaşamışlardır. İşte bu hatun, bizim şefkatli validemiz olmuştur.

Ceddim Molla Bekir doğuştan cömert ve eli açık bir kişi olduğundan misafir ağırlamaktan hoşlanırmış. Her akşam 10-15 misafir gariphânesinde bulunurmuş. Misafir olmadığı gün hüzünlenir ve a kalırmış.

Güz mevsiminde bir akşam Dervif Zekeriya Özbekli adında bir misafir gelmiş. Hasta olmuş. O kışı orada geçirmiş. Dedem, babamı o Azize hizmetle görevlendirmiş. O da bu hizmeti ganimet bilmiş. Gece gündüz canla başla ona hizmet etmiş. Osman Efendi, keramet sahibi bu Aziz'in duasını almış. Dervif, devlet kuşunun başına konacağını müjdelemiş. Her gün on bin Kelime-i Tevhid okumasını telkin edip gitmiş babama. O da bu zikri aralıksız sürdürmüş.

Dedem Molla Bekir, Azak Seferine gitmiş, vadesi yetmiş, orada vefat etmiş. (Ö. 1697- Kırım)

Babasını kaybeden ve ailesinin geçimini üslenen Dervif Osman Hüsnî Efendi'nin huzuru kaçmış, huzur bulmak için bir mürşid-i kâmil aramaya başlamış. Tevhid

kelimesinin nuru ile şiddetli elem ateşi arasında kıvranan pederimin bu sırada yaşı otuzdur. Öfke, kızma ve sinirlenme bilmeyen Osman Efendi, her şeyden sinirlenir hâle gelmiş. Her sene bir oğlu olur ve beşikte boğmacadan ölürmüş.

Derviş Osman Efendi, dertli ve şaşkın bir hâldeyken işinin yoluna girmesi için sıdk ile istihare etmiş, rüyasında dünyayı terk edip Mevlâ'sına yönelmesi gerektiği emredilmiş. Uyanınca seyahate çıkıp kâmil bir mürşid bulmak arzusu içini kaplamış. Bu sırada Cuma sabahı güneş doğarken bir oğlu dünyaya gelmiş. Adını İbrahim (Hakkı) koymuş, gönlü de, bedeni de aşk ve şevkle dolmuş. Hakk'ın inayetiyle ruhî ve bedenî, maddi ve manevi sıkıntılardan ve bunalımlardan kurtulmuş.

Derviş Osman, bir mürşid bulmak arzusunda olduğundan, 19 Ekim 1705'te kimseye haber vermeden Hasankale'den ayrılıp Erzurum'a geldi. Habib Efendi'den tasavvufa dair *es-Seyru ve's-Sülûk ilâ Meliki'l-Mülük* kitabını okudu. Mehdi mahallesinde Habib Efendi tarafından yaptırılan camiye imam oldu, fakat mürşid bulma arzusu da devam etti.

Osman Efendi, yukarıda adı geçen Derviş Zekeriya Özbekli'ye mürid olmak arzusunda olduğunu ifade etmiş, Özbekli vaiz bu teklife olumlu cevap vermiş, ancak o günün gecesinde murakabe hâlinde iken Derviş Osman'ın başka bir mürşide mürid olacağı kendisine malum olmuş, Özbekli vaiz ona demiş ki:

- Ey mümin kardeşim! Biz seni kabul eder ve

sohbetimize alırdık ama bizden önce bir sultanımız sana tâlip olmuştur. Sana müjdeler olsun! Senin büyük bir sahibin var, kibrit-i ahmer mesabesinde olan o kâmil mürşid, altı senedir sana özlem duymaktadır. İki sene içinde onunla buluşman nasib olacak. O zamana kadar içindeki mürşid bulma ateşine tahammül et, bu müjdeyi ganimet bil. Mevlâ'ya tevekkül eyle, bunun sonu selamettir (*Marifetnâme, İstanbul, 1310, s. 513*).

Verilen müjdeden ve manevi haberden pek memnun olan Derviş Osman, ârif-i billah bir zat olan Eyyûp Efendi'yi yoldaş ve sırdaş edinir. Üzüntülerini ve sevinçlerini bu zatla paylaşır. Tam bu sırada eşi Hanife Hatun (İbrahim Hakkı'nın annesi) vefat eder. Bunun üzerine dünyadan el etek çeker, altı yaşındaki biricik oğlunu iki kardeşine emanet edip sefer hazırlığı yapar ve yola düşer.

Derviş Efendi, 1710'da arkadaşı Eyyûp Efendi'yle yola çıktı. Siirt'e geldi. Hacca gitmek üzere bir kervana katıldı. Yolda, Tillo (Aydınlı) köyünde şeyh İsmail isminde bir azizin bulunduğunu haber alınca Eyyûp Efendi'yle onu ziyarete gitti. Şeyh İsmail, Derviş Efendi'nin yanında kalmasını isteyince Eyyûp Efendi Erzurum'a döndü.

Derviş Osman, aradığı mürşidin İsmail Tillovi olduğu kanaatine vardı. Şeyhe bağlandı ve sohbetlerine devam etti. *Sülûk* kitabını ondan okudu. Bütün manevi sıkıntılardan ve dertlerden kurtulup huzurlu bir hayata kavuştu. Tekkede baş hâdim oldu.

İbrahim Hakkı dokuz yaşında iken amcası Şeyh Ali onu

alıp Tillo'ya babasının yanına götürdü. İbrahim Hakkı, Tillo'ya gelişini şu cümlelerle anlatır:

- İlk defa Şeyh Efendi'yi babamla ikinci namazını birlikte kıldıkları esnada gördüm. Allah'ın hikmeti, ilk görüşümde o azizin çehresi pederimden daha bildik ve tanıdık geldi. Çehresindeki câzibe gönlümü aldı; güzelliğine, ifadesine, ahlakına ve kemaline hayran oldum.

İbrahim Hakkı, hilm ve haya kaynağı dediği babasını Şeyh İsmail Fakirullah'ın baş hizmetçisi, daha doğrusu kerem sahibi evladı olarak tanıtır. Ayrıca şeyhinden Fakirullah (Allah'a muhtaç) şeklinde bahsederken, babasından "Hakirullah" (Allah'ın miskin kulu) diye bahseder. Kendisini de yetim ve garip olarak niteler.

İbrahim Hakkı, Şeyh İsmail Fakirullah'ın Tillo'da babası için yaptırdığı hücrede sekiz sene onunla birlikte kaldı, pederinin hücredaşı oldu, şeyhten ve babasından ilim ve edep öğrendi.

Şeyh İsmail Fakirullah

Şeyh İsmail Fakirullah b. Kasım, dindarlığıyla tanınan bir ailenin evladı olarak 1656'da Siirt'in Tillo/Aydınlı beldesinde dünyaya geldi. Babası, dedesi ve büyük atası; âbid, zâhid ve dindar kişilerdi. Molla ve şeyh olarak bilinirlerdi. Aslen Arap olan aile, 1601'de el-Cezire'den gelip buraya yerleşmişti.

Şeyh İsmail Fakirullah'ın ataları Kasım, Cemal ve Ali; Tillo'da imam, hatip, vaiz ve müderris olarak görev yapmışlar, bölge halkının saygısını kazanmışlardı. Nakşî idiler ama Molla olarak anılmaktaydılar.

24 yaşında iken Molla Kasım vefat edince oğlu İsmail Fakirullah onun yerine geçti. Yaptığı evlilikten Abdülkadir, Abdullah, Salih isminde üç oğlu, Hafsa isminde bir kızı oldu.

Hem İbrahim Hakkı'nın hem de babası Derviş Osman Efendi'nin şeyhi olan İsmail Fakirullah, 1735'te Tillo'da vefat etti. Üçünün de kabri aynı yerdedir.

İbrahim Hakkı 'Baha-yı âlem' ve 'Hâkim-i ilahî' olarak nitelendirdiği şeyhi İsmail Fakirullah'ın faziletleri, menkıbeleri, kerametleri, ilmi ve irfanı hakkında geniş bilgi verir. Şeyh, İsmail Hakkı'ya, "Molla İbrahim, bildiğim ilimleri öğretmeme babam izin (icazet) verdi. Ona da babası izin vermişti. Ben de sana izin veriyorum" demişti. İbrahim Hakkı, bu zâtın hem talebesi hem de dervişi ve halifesiydi ama şeyhlik yapmamıştı.

İbrahim Hakkı, Fakirullah'ın tanınan mübarek bir zât olduğunu, devlet adamlarının kendisine mektuplar ve hediyeler gönderip dua talebinde bulduklarını anlattıktan sonra Osmanlı Padişahı Sultan Mahmud ile Mekke şerifi Mesud'un ona gönderdikleri mektupları *Marifetname*'ye kaydeder.

İbrahim Hakkı, Şeyhi'nin son hâlini şöyle anlatır: Vakta ki o azizin yaşı sekseni geçmişti, tarih 1147 idi. Bu senenin Şevval ayında kendinden geçti, sonra kendine geldi. Çocuklarını ve torunlarını yanına çağırdı. İyi insan olmaya gayret etmelerini ve ilme önem vermelerini vasiyet etti. Hepsine hakkını helal edip türbesi vakfına büyük oğlu Abdülkadir'i müteveli tayin etti. Yasin-i Şerif okunmaya başladı. Bulduğu zaviye misk gibi koku salmaya başlamıştı. Evladı ve torunları hüzünlü ve elemliydi. Ama o gece onun için düğün ve bayramdı. Cuma gecesi vücudunu terk eden ruhu Hakk'a vasıl oldu. Cenazesi, oğlu Abdülkadir tarafından kıldırıldı. Cenaze namazına çok sayıda kişi katılmıştı. Derviş Osman Efendi ile Molla Muhammed-i Surhani'nin kabirlerinin ön tarafına defnedildi. Mezarında 40 gün Kur'an okundu. Daha sonra kabri üzerine muazzam bir türbe yapıldı. Kabri üzerindeki sanduka yeşil bir örtü ile örtüldü. Nurlu istirahatgâhı ziyaret ve teberrük edilmektedir. (*Marifetnâme*, s. 528)

İbrahim Hakkı'yı yetiştiren bu zât hakkında eğer *Marifetname*'de bilgi verilmemiş olsaydı, biz ona ait bir şey bilmemiş olacaktık. Sufî tabakat ve teracim kitapları

ona dair fazla bir Şey yazmamaktadır. *Osmanlı Müellifleri*'nin MeŐayih bölümünde İbrahim Hakkı'dan bahsederken “MeŐayih-i Kadiriyye ve NakŐiye'den arif-i billah Şeyh İsmail-i Fakirullah'a intisab ederek hilafet mertebesine nail olmuştur” denilmektedir. Böyle nice ulu velîler vardır ki ne ismi, ne cismi malumdur.

Derviş Osman Efendi'nin Vefatı

İbrahim Hakkı babasını şöyle anlatıyor: Aziz pederim Hasankale'de dünyaya geldi. Otuz sene okudu, yazdı, çelebi efendi oldu.

Aziz pederim 52 yaşında iken 1720'de Tillo'da hasta oldu, beş gün beş gece bir şey yemedi, konuşmadı. Ateşi yükselmiş, kendinden geçmişti.

İbrahim Hakkı sözüne devam ediyor:

O yâr-ı gârım, babam-annem, dert ortağım, hücredaşım ve gurbette yoldaşım idi. Cuma gecesi sabaha karşı dünyadan göçtü.

Böylece genç İbrahim 6 yaşında annesini, 17 yaşında babasını kaybetti. İbrahim Hakkı, babasının vefatından bahsederken diyor ki, Hak Tealâ pederimi rahmetine gark eylesin, beni ne hayatında üzdü ne de vefatında mahzun etti. Merhum peder efendinin yüzüne açıp baktım. Tebessüm eder gibi bir hâli vardı, bedeni nurlu ve yumuşaktı, hayatta değildi ama uyuyor gibi idi. Cenaze namazını Şeyh Efendi kıldırdı. Cenaze namazındaki cemaat kalabalıktı ayrıca beşyüz kadar gayrimüslim de cenazede hazır bulundu. Ben hariç herkes hüzünlü idi. Mahzun değildim. Babama gösterilen sevgi sebebiyle ben de halkın sevgisine mazhar olmuşum. Şeyh İsmail Fakirullah babam hakkında: "Molla Osman, hayatında kemale ermiş, yüksek mertebedeki evliya derecesine ulaşmıştır." demişti.

Şeyhin, İbrahim Hakkı'yı teselli etmesi hüznün ve kederinin gitmesine, yerini neşe ve sevincin almasına sebep olmuştu.

Şöyle diyor: Babamdan sonra Şeyh'e hizmet bize miras kaldı.

Derviş Osman Efendi on sene müşidinden feyz almış, nice nice marifet, irfan ve ilhamlara mazhar olmuş, yüksek mertebedeki evliya derecesine ulaşmış. Bir gün Molla Ziyad isimdeki bir dostu Derviş Efendi'ye: "Sen bu Aziz'in yanında evladından daha kıymetli iken on senedir hâlâ meramına eremedin mi?" demiş. Ve o da bu soruya: "Henüz en yüce muradıma eremedim, gel seninle sözleşelim. Nihai maksadıma ulaşınca sana haber vereyim, yatakta olsan bile seni kaldırayım." demişti.

Bundan sonrasını, o sırada 17 yaşında olan İbrahim Hakkı'dan dinleyelim: Bahis konusu sözleşmeden sonra on gün geçti. Sonra aziz pederim hasta oldu, yatağa düştü. Yukarıda adı geçen imam Molla Ziyad geldi. Beş gün beş gece babamın yanında kalıp hizmet etti. Bu müddet içinde pederim bir şey yemez, içmez ve konuşmaz olmuştu. Ateşi yükselmiş, kendinden geçmişti. Yaşı elli ikiyi bulmuştu. Cuma gecesiydi. Bu yetim, o gece misafirlere ayrılmış başka bir odada yatmıştı. Sabah kalkıp hasta pederi görmek murad ettikçe onu bekleyenler: "Sen var, iptida namaz kıl, sonra gel, zira hasta şimdi rahat etmiştir." dediler. Ben bu sözü tasdik edip camiye gittim. Gördüm ki cemaatin cümlesi burunlarını tutmuş, silmekteler. Buna bir mana veremeyip galiba bu insanlar

nezle oldular, diye düşündüm. Namazımızı kılıp hücremize gelince gördüm ki peder efendi gitmiş! Artık ben ne yapabilirim? İşim bitmiş, gönül evim karanlık gam bulutlarıyla dolmuştu. Rahmetliden ayrı düşme hasreti beni viranelerdeki baykuşa döndürmüştü. Zehirlenmiş biri gibi öyle feryat ve figan edecek idim ki çılgılığım ve ahım hücrenin tavanını kaldırıp semaya uçuracaktı.

Ben bu hâlde iken gördüm ki halk kenara çekilmektedir, zira o merhamet kaynağı (Şeyh Fakirullah) gelmiştir. Benden hüznün ve elemi almıştır. Ayağa kalkıp kendi kendime dedim ki: Şimdi feryat etmek ayıptır, sabrederim. Aziz Efendimiz gittikten sonra çılgınlıklar atacağım. O Hazretin ne yapacağını biliyordum. O gelince hepsine selam verip garip oğlunun başı ucunda oturdu. Aşk şehidinin ruhu için Fatıha okudu, murakabeye daldı. Bu sırada bu miskin o Aziz'in karşısında Merhum'un ayakucunda durmaktadır. Meğerse Hakk'ın inayetinin erişeceği vakit gelmişti. Derhal onu gördüm ki mübarek başını kaldırıp kimya tesiri yapan nazarıyla bakıp tebessüm ediyor ve "Molla İbrahim", "Molla Osman" ifadesiyle bu yetimi taziye ediyordu. Bu sırada onun mübarek göğsünden parlayan ve ışıldayan şimşek gibi bir nur ortaya çıkmıştı. O anda sinemin içinde yüreğim süratle titremiş, hüznün ve elemim gitmiş, yerini sevinç ve neşe almıştı.

O Baha-yı âlem bu yetimi yeniden hayata kavuşturduktan sonra yerine gitmişti. Gönlüm o zevk ile öyle dolmuştu ki duyu organlarımdan bile taşıp dökülmüş,

o matem günü bu yetime büyük bir bayram olmuştu. Beni bu hâlde gören ahbaplarım taaccüp ettiler.

Hak Tealâ o pederi rahmetine gark eylesin, bu oğlu ondan ne hayatta iken ne de vefat ettiğinde mahzun olmadı, üzülmedi.

Merhum Peder Efendi'nin yüzünü açıp baktım. Güler gibi bir hâlde idi. Derisi nurlu, bedeni sıcak, organları ve mafsalları yumuşaktı. Sanki uyuyordu!

Cenazesini Şeyh Efendi kendi kıldırdı. Cenaze namazına üç köyden ve Siirt halkından kalabalık bir cemaat, ayrıca beş yüz kadar da gayrimüslim katılmıştı. Merhumun oğlu hariç cemaatin hepsi ağlaşıyordu, hepsi hüzünlü idi.

Mahzun değildim. Çünkü Şeyh Efendi'in muhabbeti sebebiyle dervişoğlu gönüllerin sevgilisi olmuştu.

Cenaze defnedildikten sonra yorgun düşen imam Molla Ziyad evine gidip yatmış, uykuya dalmışken birden sıçrayıp ayağa kalkmış, ne oldu diye soranlara demiş ki: On beş gün önce Osman Efendi ile sözleşmiştik, meramına nail olunca bu durumu bana haber verecek, uyur hâlde olsam bile beni kaldırıp öyle gidecekti. O, sözünü tutmuş olmak için sevinerek geldi, kuşağımdan tutup: Ne yatıyorsun! Kalk, ben muradıma erdim, dedi ve beni sevindirdi.

İmam abdest alıp Şeyh Efendi'ye gelmiş, durumu anlatmış. Şeyh şöyle buyurmuş: Molla Ziyad! Molla Osman halim, selim ve hâlini saklı tutan biri idi. Hayatta iken seçkin velîler arasına girmişti ama himmeti yüce

olduğundan gözü daha yükseklerde idi. İnşallah çok özel evliyalar zümresine katılmıştır.

İbrahim Hakkı'nın bu konudaki son sözü: Peder efendi merhumun ruhu için el-Fâtiha!

***

Annesinden sonra 17 yaşında iken babasını da kaybeden İbrahim diyor ki: Baba-yı âlem efendimiz bu yetime şefkatle iltifat eylediğinden merhum peder efendiden sonra onun hizmetleri bize miras kaldı. O hâkim-ilahî bu huy hastasını nice hikmet şerbetleriyle terbiye eyledi. Gönül hastalığından sıhhat bulunca mahabbetiyle onu içeri aldı, o kalb tabibi bu kulunu hikmet şerbetleriyle terbiye eyledi. (*Marifetnâme*, 531-533)

İbrahim Hakkı'nın Erzurum'a Dönüşü

İbrahim Hakkı, babasının vefatından sonra Erzurum'a döndü. Amcası Molla Muhammed'in himayesinde sekiz sene buradaki medreselerde ilim tahsil etti. Hazık Mehmed Efendi'den Farsça dersleri aldı. 1728'de tekrar Tillo'ya, şeyhinin yanına gitti; babasından kalan hücreye yerleşti. Yedi sene şeyhinden ilim ve irfan tahsil etti. Bu sürede tekkede başhâdim oldu. Babasının bu görevi ona miras kaldı. Mürşidi 1735'te vefat edince 33 yaşında olan İbrahim Hakkı tekrar Erzurum'a döndü ama Tillo ile de irtibatını sürdürdü.

İbrahim Hakkı, vaktiyle babasının görev yaptığı Habib Efendi Camii'nde imam-hatip olarak göreve başlar ve ilk evliliğini Firdevs Hatunla yapar. Bu evlilikten İsmail Fehim ve Ahmed Naimi isminde iki oğlu dünyaya gelir. *Marifetnâme* isimli başyapıtını sevgili, aziz oğlu Ahmed Naimi'ye ithaf eder.

İbrahim Hakkı'nın diğer çocukları: Osman, Nedim, Gülsüm, Mehmed Şakir ve Hanife'dir.

1737'de ilk haccını yapan İbrahim Hakkı, 1747'de İstanbul'a geldi. Dönemin Şeyhülislamı hemşerisi Murtaza Efendi tarafından Sultan I. Murad'a takdim edildi ve ondan ilgi gördü. Erzurum'daki Şigveler dağındaki Abdurrahman Gazi Vakfı Zaviyedarlığı görevi

kendisine verildi. Saray kütüphanesinde araştırmalar yaptı. Astronomi ve diğer ilimlerle ilgilendi.

İbrahim Hakkı İstanbul'dan eşi Firdevs Hatun'a mahabbet, özlem ve bağlılığını bildiren iltifat ve övgü dolu bir mektup gönderdi:

Firdevs Hatun huzuruna:

İzzetli, hürmetli, hakikatli, insaniyetli, gönüllü, asıllı, usullü, akıllı, iz'anlı, hünerli, marifetli, üsluplu, yakışıklı, güzel huylu, tatlı dilli, uzun boylu, ince belli, kıl-ayıpsız hatunum, helalim Firdevs Hatun'un huzuruna:

Bütün samimiyetimle can u gönülden selamlar ve dualar edip o mübarek ve nâzik hatırını sual ederiz, seni Huda'nın birliğine emanet ederiz.

Benim nazlı yarım, dert ortağım, benim şenliğim, keyfim! Benim canım Firdevsim! Neylersin? Nişlersin? Ne keyiftesin? Ne fikirdesin? Ne hâldesin? Ne demdesin?

Benim güzelim! Garip gönlünü neyle eylersin? Okur musun, nakış mı işlersin? Oynar mısın, güler misin? Benim gönlüm senin hayalinle eğlenir. Sen nicesin? Keşke sizi yanımsıra getirebilseydim ve memleketi seyrettirseydim! Zira sensiz canım rahat olmuyor.

Benim güzel keyfim! Senden ayrılmak ne kadar şetin bir hâl imiş, bilemezsin! Hak Tealâ gönül hoşluğuyla bir dahi dünya gözüyle görüşmek nasip eylesin. Âmin.

Sakın benden küsmeyesin ki gönlüm sıkılmasın. Kusurlarımı affet, ahiret hakkını helâl eyle.

Bu uçkuru bana hatıra olsun diye mi verdin? Hatıraya ne hacet. Hiç hatırımdan çıkmıyorsun ki, hep gözüm

önünde duruyorsun. Böylece âyan-beyan gönlümdesin. Allah'a emanet olasın.

Bin tabaka kağıt yazsam sana söyleyeceklerim bitmez. Hele yavaş, inşallahu Tealâ geceleri sabahlara değin sana çok çok gördüğüm, işittiğim hikâyeleri söylerim.

Her gördüğüm ve işittiğim pak şeyleri ve esvapları size layık görürüm. Eğer fırsatım olursa alırım, yoksa siz sağ olunuz. Bir hamaylı getiririm. Şimdilik mektubumun boş olmaması için bir pak bürüncük gömlek gönderiyorum, mazur görünüz.

Gönlünüz her ne zaman meyve isterse şehirden getirtiniz. Meyvesiz kalmayasınız. Haftada iki defa çaylara ve bahçelere çıkasınız, hapsolmayasınız, rahat olasınız. Allah'ın birliğine emanet olasınız. Ömrün uzun olsun. Âmin, yâ Muin!

***

Erzurum'a dönen İbrahim Hakkı, bir süre Habib Efendi Mescidindeki görevine devam etti. 1750'de tecvid ile ilk Türkçe manzum eseri *Tertibu'l-Ulûm*'u kaleme aldı. İlk defa bu eserde Hakkî takma adını kullandı. Sonra mesciddeki görevini oğlu İsmail Fehim'e bırakarak tekrar İstanbul'a gitmeye niyetlendi.

İbrahim Hakkı, 1755'de Erzurum gümrükçüsü Mehmed Sunullah Ağa ile tekrar İstanbul'a gitmek üzere yola çıktı. Bu ziyaretten istifade ederek muhtemelen kütüphanelerde

çalıştı, notlar aldı. Erzurum'a döndükten kısa süre sonra *Marifetnâme*'yi yazma işini bitirdi. (Ağustos 1757)

1763 senesine kadar vaktini öğrencilere ders verme ve eser telif etmekle geçirdi. Mezkur senede Tillo'ya gitti, pederinin ve müşdidinin kabirlerini ziyaret etti. Şeyhinin torunu Fatma Azize Hanım'la evlendi. Kışını Tillo'da geçirdikten sonra kayınbiraderleri Hamza Gayretullah ve Mustafa Fâni ile birlikte 1764'te tekrar hacca gitti. Bu arada Halep, Şam ve Kudüs gibi şehirleri ziyaret etti. Hac dönüşü Tillo'ya geldi.

Tillo'dan Erzurum'a gelen İbrahim Hakkı, Erzurum Müftüsü Şeyh Mustafa ile 1768'de üçüncü defa hacca gitti. Erzurum'a döndüğünde eşlerinden Firdevs Hanım vefat etmiş olduğundan Hasankale'deki diğer eşi Belkıs Hanım ve oğlu Mehmet Şakir'in yanına gitti. 1171'de oğlu İsmail Fehim'i yanına alarak Tillo'ya gitti. Tillo'daki eşi Fatma Azize hanım 1178'de vefat etti. İbrahim Hakkı, vefat edene kadar Tillo'da kaldı. Beş ana kitap adını verdiği kitaplardan on evlâd eseri burada ortaya koydu.

Bir süre Tillo'da İbrahim Hakkı'nın derslerine devam eden Derviş Halil Erzurum'a dönünce, İbrahim Hakkı'nın astronomi ve daha başka konulardaki yeni fikirlerini eleştirdi, bir takım dedikoduların yayılmasına sebep oldu. 'Avnikli Kezzâb' diye nitelendirdiği Derviş Halil'in, hakkında çıkardığı asılsız iddiaları çürütmek için *Urvetu'l-İslam* ve *Hey'etü'l-İslam* isiminde iki eser yazıp Erzurum'daki amcasının oğluna gönderdi. Bu eserlerde İslam'a ve ehl-i sünnete bağlılığını ortaya koydu.

İbrahim Hakkı, eşi Fatma Azize'nin vefatından iki sene sonra (22 Haziran 1780'de) Tillo'da Hakk'ın rahmetine kavuştu.

İbrahim Hakkı, vefat edince babasının kabrinin bulunduğu yere defnedilmesini vasiyet etmişti. Şeyhi İsmail Fakirullah'ın haziresinde gömülmenin, onun evlat ve torunlarına ait bir hak olduğunu düşünüyordu. Ama şeyhin evlatlarından Mustafa Fâni Efendi, onu kendi ailesi bireylerinden kabul edip babasının kabrinin bulunduğu türbeye defnedilmesini temin etti. Siirt'e 10 km mesafede bulunan bu türbeyi mürşidi için sağlığında İbrahim Hakkı inşa ettirmiş, Nevruz günü güneşin ilk ışıklarını mürşidinin mezar taşının baş tarafına yansıtacak şekilde ve astronomi hesaplarına göre bir düzenek de kurmuştu.

İbrahim Hakkı'nın hayatı iki kere İstanbul'a, üç kere Hicaz'a yaptığı kısa yolculuklar dışında Hasankale Tillo'da geçmiştir. Buradaki medreselere devam etmiş, hocalardan dersler almış, imamlık, vaizlik yapmış, talebe okutmuş, dersler vermiş, eserlerini buralarda yazmıştır. Kısaca İbrahim Hakkı, bu muhitin ve sosyal iklimin ürünüdür.

İbrahim Hakkı'nın Tarikatı ve Şeyhliği Meselesi

İbrahim Hakkı'nın küçük yaştan itibaren Şeyh İsmail Fakirullah'a can u gönülden bağlı olduğu, onu mürşidi olarak kabul ettiği ve ona bağlılığını son nefesini verene kadar devam ettirdiği, *Marifetnâme*'de verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

Şeyh İsmail Fakirullah aslen Arap'tır ve Şafî mezhebindedir. Dedesi Molla Ali, babası Molla Kasım'dır. Babası aynı zamanda hocasıdır. Fakirullah, dünyadan ilgisini kesmiş ve kendini Allah'a adanmış âbid, zâhid ve takva sahibi bir zâttir.

İbrahim Hakkı kimine göre Kadirî, kimine göre Nakşibendî tarikatındadır. Kimine göre Üveysîdir, kimine göre Fenâ tarikini tutmuştur. İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme*'de sadece Nakşibendiye'den bahsetmesi, onun bu tarikatta olduğunu göstermez. Kadirî olduğunu gösteren bir ifadesi de yoktur. Fazla önemli olmayan konularda bile ayrıntılı bilgi veren İbrahim Hakkı'nın bu konuda susmuş olması sebepsiz değildir. Onun, İsmail Fakirullah'ın sâdık bir müridi, samimi bir dervişi olduğu açık ve kesindir. *Marifetnâme*'nin sonunda kendisini vaktin kutbu ve ulu gavs Şeyh İsmail Fakirullah'ın halifesi olarak tanıtmıştır. Fakat o bir sufî, bir ârif, bir hâkim ve âlim olmakla beraber bir tarikat şeyhi değildir,

müridleri de yoktur. Kuşeyrî ve Gazalî gibi tasavvufî neşveden, nasip alan ve evliyayı seven, onların yolundan gitmeye çalışan bir ârîftir. İlk ve büyük sufîler gibi o da bir ârîftir. Onu bir tarikata bağlamaya çabalayanlar, sonraki dönemlerde ortaya çıkan tarikat anlayışının etkisinde kalarak onu bir tarikata bağlamaya çalışmaktadırlar. Mürşidinin olması, tarikatının olmasını gerektirmez. Onun tarikatı kendisiyle sınırlıdır.

İbrahim Hakkı'nın Eserleri

İbrahim Hakkı, en çok eser veren Osmanlı müelliflerinden biridir. Tasavvuf, ahlak, edeb, edebiyat, şiir, felsefe ve astronomi başta olmak üzere çok çeşitli konularda eser vermiştir.

İbrahim Hakkı'nın kimine göre 32, kimine göre 58 eseri vardır. Eser sayısını 39, 50 ve 54 olarak verenler de vardır. Bazı durumlarda belli bir esere birden fazla isim verilmesi, bazen bir eserin bir veya birkaç bölümünün ayrı ayrı istinsah edilmesi ve benzeri sebepler, bu hususta farklı rakamlar verilmesine yol açmıştır.

İbrahim Hakkı *Mecmuatu'l-İnsâniye fi Ma'rifeti'l-Vahdaniye* isimli eserinde telif ettiği kitapların bir listesini verir. Bu listede 15 eserin adını kaydeder. Bunlardan 5 ana eser, 10'u evlâd eserdir. Ana eserleri *Usul-i Hamse*, evlad eserleri *Furu'-i Aşere* şeklinde de adlandırır. Evlâd eserler ana eserlerin özetlenmiş, kısaltılmış ve ufak tefek değişikliklere ve eklemelere de uğramış şekilleridir.

Beş Ana Eser: 1. *Marifetnâme*, 2. *İlâhinâme*, (*Divan* olarak da bilinir. İstanbul, 1263, Erzurum, 1997), 3. *İrfâniye*, 4. *İnsaniye*, 5. *Mecmuatu'l-Meanî*

On Evlâd Eser: 1. *Tuhfetu'l-Kiram*, 2. *Nuhbetü'l-Kelam*, 3. *Meşariku'l-Yûh*, 4. *Kenzu'l-Fütuh*, 5. *Define-i Nuh*, 6. *Definetu'r-Ruh*, 7. *Ruhu's-Şuruh*, 8. *Ülfetü'l-Enam*, 9. *Urvetu'l-İslâm*, 10. *Hey'etü'l-İslâm*.^[1]

Saadetname, Nefyu'l-Vücut ve İsbâtü'l-Mevcud, Aşkname, Râznâme isimli risaleleri yayımlanmıştır. (Erzurum, 2011)

---

[1] Geniş bilgi için bkz. Binark, İ, Sefercioğlu, M. N. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografisi*, Ankara, 1977. Revnakoğlu, C. Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, İstanbul, 2011, s. 103-120. DİA, c. 21, s. 305-311.

Marifetnâme

İbrahim Hakkı'nın ölümsüz ve şaheseri (başyapıtı), hiç şüphe yok ki *Marifetnâme* adını verdiği hacimli eserleridir. İbrahim Hakkı'yı tanıtan ve adını ölümsüzleştiren bu eserdir.

Marifetnâme 1251, 1255, 1280'de Bulak'ta, 1261'de Kazan'da, 1284, 1310, 1328, 1330'da İstanbul'da basılmıştır. Daha sonraki yıllarda da basımı devam etmiş, bir kısmı Latin harflerine çevrilerek basılmış, tıpkıbasımı yapılmıştır. *Marifetnâme* bir heyet tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (İstanbul, 2011, I-III).

Marifetnâme; Osmanlı coğrafyasından en fazla basılan, çok satan ve çok okunan eserlerdendir. Bu sebeple özellikle Anadolu-Balkanlar coğrafyasında hem aydınlar hem de halk üzerinde etkili olmuştur. *Marifetnâme*'de, halka da, okumuş kesime de hitap eden bölümler ve parçalar vardır. Bazı kısımlar oldukça akademiktir.

Dönemi dikkate alınırca İbrahim Hakkı'nın dili ve Türkçesi oldukça basit, sade, açık ve anlaşılır bir niteliktedir. Yazar, kendine özgü bir üslup geliştirmiştir. *Marifetnâme* okunduğunda, okuma-yazma bilmeyen dinleyiciler bile dinlediklerini anlamakta fazla zorluk çekmezler. Eski dönemlerde, özellikle medrese hocaları, bir eserin bilimsel olması için Arapça yazılmış olmasını şart gibi görürlerdi. İbrahim Hakkı, Türk dili ile de bilimsel eser yazmanın mümkün olduğunu göstermiştir.

Marifetnâme'de çok miktarda Arapça ve Farsça kelime ve terkipler (tamlamalar) kullanılması, tabiatıyla anlaşılmasını bir miktar zorlaştırmıştır. Ama yine de netice itibariyle eser anlaşılır bir metindir.

Marifetnâme'de çok sayıda ayet ve hadis tercüme edilmeden metin olarak nakledilmiştir. Bundan başka pek çok Arapça ve Farsça mısra, beyit ve manzumeler de tercümeleri verilmeden özgün şekilleriyle aktarılmıştır. Buna rağmen bu durum, metnin esas itibariyle anlaşılmasına engel teşkil etmez.

İbrahim Hakkı *Marifetnâme*'yi yazarken 400 kadar eserden faydalandığını söyler ama aktardıklarını hangi yazardan veya eserden aldığını belirtmez. Bu durum *Marifetnâme*'deki hangi fikir ve kanaatlerin kendisine ait, hangilerinin alıntı olduğunu tespit etme işini zorlaştırır. Metin içinde imam Gazali ve Seyyid Şerif Cürçani gibi bazı isimlerin geçmesi çok seyrek.

İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*'nin ön sözünde şöyle der: “Sonul amaç insanın Mevlâ'sını tanımasıdır. Bu ise kişinin kendisini tanımasına bağlıdır. İnsanın kendini bilmesi; bedenini tanımasına, bedenini tanıması âlemi tanımasına, âlemi tanıması ise hakiki ve tabiat ilimlerini bilmesine bağlı olduğundan bir miktar astronomi ve felsefeden faydalanılmış, bir miktar da anatomi, fizyoloji ve psikolojiden parçalar seçilmiş ve alınmış, tasavvuftan ve irfandan istifade edilmiş, Türkî lisana tercüme ile hoş bir eser vücuda getirilmiştir. Eser bir giriş, üç ana bölüm, bir sonuçtan oluşmaktadır. (*Marifetnâme*, s. 2)

Marifetnâme'nin bölümleri, bu bölümlerin uzun veya kısa oluşu, yazarımızın ilim anlayışı ve zihniyeti hakkında doğru bir kanata varmamızı sağlar.

Marifetnâme'nin Bölümleri ve İçeriği

Marifetnâme'nin Bölümleri:

A. Giriş (Mukaddime) s. 2-24. Heyet-i İslam yani İslam kaynaklarına göre astronomi.

B. Birinci Bölüm (Fen) s. 24-159. Bu bölüm üç alt bölümden (bab) oluşur. Cevher, araz, vacib ve mümkün varlıklar, dünyanın küre şeklinde oluşu, fizik, metafizik, coğrafya, iklimler, madenler, bitkiler, canlılar, geometri, aritmetik.

C. İkinci Bölüm: s. 159-257. Bu bölüm 5 alt bölümden oluşur. Teşrih yani anatomi, fizyoloji, psikoloji, insan bedeni ve organlar, 9 âlem, tabiat, insan ilişkileri.

D. Üçüncü Bölüm: s. 259-518. Bu bölüm dört alt bölümden oluşur. Tasavvuf, ahlak, âdâb, muhabbet ve hikmet gibi konular bu bölümde anlatılır.

Bu bölümün son kısmında kâmil insan ve mürşid konusunu anlatan İbrahim Hakkı, mürşidi Şeyh İsmail Tillovi, babası Derviş Osman ve ailesi hakkında bilgi verir (s. 504-518).

E. Sonuç (Hâtime): Burada ahlak, âdâb, sohbet, aile, eğitim-öğretim konuları ele alınır. s. 518-563 (Bkz. *Marifetnâme*, İstanbul, 1310).

Marifetnâme'nin genel sistemi ve planı, eserdeki bilgilerin tasnifi, yazarın fikir sistemini; tertip, tanzim ve

tasnif yeteneğini, ayrıca konu ve meselelere hâkimiyetini göstermesi bakımından önem taşır.

İbrahim Hakkı, üç ana bölümden her birine *fen* adını verir. *Fenler bablara*, *bablar fasıllara*, *fasıllar nev'lere* ayrılmıştır. Bu sınıflandırma aşikârdır ki eserin anlaşılmasını kolaylaştırmış, daha fazla okunmasını sağlamış, etkisini artırmıştır. Büyük filozoflarda, fikir ve ilim adamlarında görülen bilgileri tasnif ve tertib, bilgi sistemiği, *Marifetnâme* yazarında da mevcuttur.

Marifetnâme'nin Muhtevası ve Meseleleri

Marifetnâme'nin muhtevası ve meselelerine gelince, giriş kısmında âlem ve dünya, geleneksel İslam astronomisi anlayışıyla ele alınmıştır. Verilen bilgilerin çoğu da İsrailiyat ve destan türü bilgilerdir. (s. 2-24)

Eserin ana iskeletini ve esas kısmını oluşturan birinci bölüm (s. 24-159) ile ikinci bölümde (s. 159-257), o dönemin aklî ve felsefî ilimleri, özellikle ilm-i teşrih, anatomi, fizyoloji, üçüncü bölümde (s. 259-518) tasavvuf, sonuç kısmında (s. 518-563) ise ahlak, adab, beşerî ilişkiler, sohbet, eğitim ve öğretim gibi konular ele alınmıştır. Kısaca 563 sayfalık bir eser olan *Marifetnâme*'nin 257 sayfası aklî ve felsefî ilimlere ayrılmışken, 330 sayfası geleneksel İslam astronomisine, tasavvufa ve ahlaka ayrılmıştır. *Marifetnâme*'de kelâm, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlere ise yer verilmemiştir. Akaiden bahseden bölümlerde halk seviyesinde bilgiler verilmiştir. *Marifetnâme*'de yer alan çok sayıdaki ayet ve hadis ise sadece anlatılan konuları delillendirmek ve desteklemek için alıntılanmıştır. Buna karşı tasavvufun evren görüşüne, evrenin oluşumuna ve metafiziğe geniş yer ayrılmıştır. Bu durum İbrahim Hakkı'nın fikir sistemini ve düşünce sahasındaki yerini tespit etmemize imkân vermektedir. İbrahim Hakkı, tasavvuf ve irfan

kadar aklî ilimlere ve ilmî düşünceye değer veren önemli bir sufî, bir ârif, bir hakîm ve bir âlimdir. Bu bakımdan işrakîler denilen irfan ehli hakîmlere benzemektedir. *Marifetnâme*'de daha ziyade irfan ehli hakîmlerin ve âlimlerin eserlerinden yararlanmış olması da bunu göstermektedir. Böyle bir âlimin yeni fikirlere, özellikle yeni astronomiye ilgi duymasında şaşılacak bir şey yoktur.

Marifetnâme'de yer alan ilimler ve ilim dalları: Eski ve yeni astronomi, müneccimlik, geometri, aritmetik, hesap, anatomi, fizyoloji, tıp, metafizik, biyoloji, metalürji, zooloji, botanik, fizik, tasavvuf, ahlak, edeb, beşeri ilişkiler, akaid, mitoloji, psikoloji, coğrafya.

Marifetnâme Nasıl Bir Eserdir?

Belli bir planı ve sistemi olmakla beraber *Marifetnâme*, eskiden *keşkûl* veya *kırkanbar* gibi isimler verilen eserlere benzeyen *ansiklopedik* bir eserdir. Bununla beraber yazar, bildiği ve eline geçirdiği bütün bilgileri bu esere koymuş değildir. Eserine aldığı bilgilerin dinî, ahlaki, tasavvufî, irfânî, aklî, hikemî ve ilmî nitelikte olmasına, günlük hayatta işe yaramasına, insanların merak ettiği ve ilgi duyduğu hususlar olmasına özellikle dikkat etmiştir.

Genellikle felsefî hikemî ilimler, mantık, fizik (tabiyyât), metafizik, geometri, aritmetik, musiki ve astronomi olmak üzere yedi kısma ayrılır. Tıp, metalürji (madenler), botanik (nebatat), zooloji (hayvanlar) yukarıdaki ilimlerin dalları sayılır. Bu ilimlerden mantık dışındaki ilimlere özellikle yeni Eflatuncu metafiziğe *Marifetnâme*'de daha fazla önem verilmiştir.

Marifetnâme, İhvanu's-Safa'nın *Reâil*'i, Gazali'nin *İhyau Ulumi'd-din*'i ve İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ile mukayese edilebilir. Fakat bu üç eserle *Marifetnâme* arasındaki benzerlik de epey uzak bir benzerliktir. Dört yüzden fazla eserden faydalanarak vücuda getirdiği *Marifetnâme*'ye, yazar, kendine özgü bir biçim vermiş ve içerik kazandırmıştır. Yazar, konusuna da kalemine de hâkimdir. Bundan dolayı bu eser, türü kendisiyle sınırlı bir eser olarak da görülebilir. [\[2\]](#)

İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*'yi yazarken doğru-yanlış, hak-batıl konusunda eleştirici ve seçici olarak davranmamış, literatürde mevcut olan ve halkın ilgisini çeken birçok şeyi aslının olup olmadığını bakmadan eserine almıştır. Bunlardan bazı örnekler:

İslam hey'eti, yani İslam kültüründeki geleneksel astronomi, evren ve dünya görüşü anlatılırken birçok asılsız rivayetler ve İsrailiyyât (hurafeler) esere alınmıştır. Bu bölümde Kaf Dağı hakkında verdiği bilgiler mitolojik niteliktedir.

İslam kaynaklarında kıyafet ilmi diye bir ilimden bahsedilir (Bkz. Taşköprizâde, *Mevzuatu'l-Ulum*, İstanbul, 1313, I, 379). Bir insanın beden yapısına ve organlarına (fizyonomisine) bakılarak karakterine ve ahlakına hükmedilir.

Marifetnâme'den:

*Kim ki boyudur tavil
Sâde-dil olur cemil
Kim ki boyudur kasir
Hilesi vardır kesir
Kim ki vasat boyludur
Akil u hoş huyludur
Kim ki saçı sarıdır
Kibr u gadap kârıdır
Noktalı göz ok olur
Değmesi pek çok olur
Vechi pek uzun olan*

*Laf ile söyler yalan
Her yeri evsat olan
Dilber olur bî-gümân*

Marifetnâme'deki ihtilâc (organların seğirmesi ve titremesi) bahsi de böyledir. Bu arada, kıyafet ilminden kriminoloji de istifa edilebileceğini ileri sürenler de olmuştur.

İbrahim Hakkı, bu bölümde, kadın güzelliğinden de bahseder.

*Hüsn-i zenâna delâil
Otuz iki resim bil
Dört yeri lazım siyah
Saç kaş u kirpik göz âh
Dört yeri ak ola zeyn
Levn u diş u zufru ayn
Dört yeri lazım kızıl
Had u leb u lise vu dil
Böyle ki zen hob olur
Hulkî de mahbûb olur*

İbrahim Hakkı'nın burçların tabiatlarına dair verdiği bilgiler de astrolojik bilgilerdir. İbrahim Hakkı'nın doğan çocuğun iyi veya kötü, akıllı veya deli, sağlıklı veya sakat olmasını, eşlerin cinsel ilişkide buldukları zamana ve saata bağlaması da böyledir.

Bahsedilen durum İbrahim Hakkı'ya mahsus değildir.

Yazar eski bilgilerin çoğunda kimya, simya, sihir, tılsım, kehanet, münecimlik ve fal gibi konulara eserlerinde yer vermişlerdir.

---

[2] *Marifetnâme*'yi, aydınlanma akımı sırasında Basedaw Johann Bernhard (Öl. 1790, Almanya) tarafından yazılan *Elemantor Work* isimli esere benzetenler de vardır. Bu eser *Marifetnâme*'den 20 sene sonra yazılmıştır. Fuat Sezgin *Marifetnâme* hakkında şunu söyler: İbrahim Hakkı'nın ölümünün yıl dönümü dolayısıyla yapılan sempozyumda sunulan tebliğlerde onun birçok önemli keşiflerinden bahsedildi. Oysa bu eserde özgün bir şey yoktur (*Muhadarat fi Tarihi'l-ulumî'l-arabiyye ve'l-İslamiyye*, Frankfurt, 1984, s. 181).

İbrahim Hakkı ve Tecrübî ve Aklî İlimler

İbrahim Hakkı, aklî, hikemî ve tecrübî ilimlere özel bir ilgi duymuş, çeşitli vesilelerle eserinde bu ilimlerden bahsetmiştir.

Aritmetik ve Geometri konusuna bir bölüm ayıran yazar, bu ilimle ilgili bazı meseleleri basit bir şekilde anlatır. Sayıların tarifini, tam sayıları, kesir sayıları, rasyonel ve irrasyonel (Mutlak-Asamm) sayıları, mükemmel (Zâid-Nâkıs=artı-eksi) sayıları teker teker açıklar.

Ehl-i hesap dediği matematikçilere göre “Hesap ilmi ile özel bilgilerden hareket edilerek bilinmeyen sayılara ulaşılır.” der İbrahim Hakkı.

İbrahim Hakkı, her konuda olduğu gibi aritmetik konusuna da: “Ey Aziz! Ma’lum olsun ki ehl-i hisâb demişlerdir ki...” ifadesiyle girer.

Aziz dediği, eserini ithaf ettiği sevgili oğlu Ahmet Naimî ve eserin okuyucusudur. O, eserini okuyanları aziz evladı mesabesinde tutmaktadır.

Konuya, ‘ehl-i hisab demişlerdir ki’ ifadesi ile girmesi, matematikle ilgili bilgileri aritmetikçilerden aktardığını gösterir. Toplama, çıkarma, çarpma ve bölme gibi konularda özet bilgiler veren İbrahim Hakkı nokta, çizgi, düzlem, küp, küre gibi geometriyle ilgili terimleri tarif ve

izah eder. Bunların şekillerini çizer. Sırası gelmişken güneş ve ay tutulmalarını çizimler hâlinde gösterir.

“Astronomi ilmine vasıta ve giriş mahiyetinde olduğundan hesap ve hendeseden bir miktar bahsetmek münasip görülmüştür,” diyen yazarın aritmetik ve geometriden bahsetmesinin sebebi, astronomi ile ilgili olarak vereceği bilgilerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktır. Güneşin, ayın ve arzın küre şeklinde olmaları, geometri olmadan astronominin anlaşılmayacağını gösterir.

Astronomi (İlm-i hey'et, felekiyât, kozmografya):

İbrahim Hakkı, astronomiye gök cisimlerinin küre şeklinde olduklarını göstererek giriş yapar ve şöyle der: “Ey Aziz! Ma'lum olsun ki astronomide gök cisimlerini küre şeklinde ve döner durumda olduklarını kabul etmek, bu ilmin temelidir. Bunu başka türlü düşünmek imkânsızdır. Eğer bu felsefî görüş şer'î şerife muhalif zannedilirse ilahî feyzin menbaı olan İmam Gazali'nin *Tehafutu'l-Felasife* isimli eserinden alıp tercümelerini kaydettiğim ibare dikkatle okunsun.”

Görülüyor ki İbrahim Hakkı, dünyanın küre şeklinde ve dönmekte olduğunu söylediği zaman dine aykırı görüşleri sürmekle suçlanacağını bildiği için onların karşısına İmam Gazali'yi çıkarıyor ve kendisi de onun arkasında duruyor.

İbrahim Hakkı, eski filozoflar ve astronomlar (Ehl-i hey'et, hükema-yı kudema) ile yeni astronomlar (hükema-ı muteahhirin) arasındaki görüş farkına dikkat çeker. (*Marifetname*, s. 119)

Astronomi ve Musiki:

Eski filozoflara göre felekler (sphere) birbirinin etrafında dönerken, dönen çarklar gibi sesler çıkarırlar. Çıkardıkları sesler de son dedece melodiktir. Pitagor'dan beri bu hususa inanılır. Buna göre melodik sesler yani musiki, astronominin ayrılmaz bir parçasıdır. Bestekârlar o müzikal sesleri taklit ederek bestelerini yaparlar.

İbrahim Hakkı söze şöyle başlar: “Bu bölüm feleklerin seslerini, nağmelerini ve hareketlerini (rakslarını) bildirir. Ey Aziz! Hikmet ve hey’et ehli ittifakla demişlerdir ki: 24 Felek vardır. Bunlardan her biri belli bir düzen içinde öbürünü kuşatır, birbirine temas ederek dönerler. Her bir felek başka bir perdeden sada vererek ruhu okşayan nağmelerle tesbih ve tehlide bulunur, devamlı surette Hakk’a olan aşklarının verdiği hararetle raks ve deveran ederler. Feleklerin bu hâlini gözlemciler âlet ve riyazetle işitir, temaşa eder, nice esrarına vakıf olurlar. Sonra feleklerin sada ve nağmelerinin perdelerini, makamların usul ve fûruunu meydana getirirler. Makamlardan her biri bir derde deva, bir hastalığa şifa, bir tabiata safa, bir kalbe cila, bir ruha gıdadır. Bu ilme Tıbb-ı Ruhanî, Hendese-i Ruhanî, Kût-ı Ruhâhî ve Fenn-i Musikî gibi isimler verilmiştir. (*Marifetnâme*, s. 82, Mevlâna, *Mesnevi*, IV, s. 60)

Musiki hikmete dair fendir

*Bilene bilmeyene ruşendir
Nice esrarı var idrak edecek
Yer gelir sineleri çak edecek
Her biri bir maraza nâfidir
Zıddını her birisi dafidir
Verir insana hayat-ı tâze
Nağme-i bülbul-i hoş-âvâze
(Marifetnâme, s., 82)*

Aşk ehlinin şehadetidir ilm-i musiki
Çün müminem, şehadet-i imanı isterem
(İ. Hakkı, *İlâhinâme*)

Yeni Astronomi: Hey'et-i Cedîde

Ptolemaios (Batlamyus)'tan itibaren eski astronomi (Hey'et-i kadime) âlimleri ve coğrafyacılara, yer merkezli (jeosantrik) bir âlem sistemine inanıyorlardı. Buna göre yerküre sabit, diğer küreler (felekler, sphere) onun etrafında dönüyordu. Kopernik (Öl. 1543) bu teoriyi ters çevirdi. Yer merkezli evren görüşünden güneş merkezli (helyosantrik) sisteme geçti. Yani ona göre güneş sabit ve merkez olup, gezegenler onun etrafında dolanıyor. Kepler (öl. 1630), gezegenlerin eliptik yörüngeler üzerinde güneş çevresinde dolandıklarını ortaya koydu. Yeni bir teleskop icad eden Galilei (ö. 1642), dünyanın döndüğünü yeni delillerle ispatladı. Eskisinden çok farklı olan bu evren sistemini İbrahim Hakkı "Hey'et-i Cedîde" (Yeni Astronomi) deyiimiyle ifade ediyor ve buna dair geniş açıklamalar yapıyor. (*Marifetnâme*, s. 91, 144, 151)

İbrahim Hakkı'ya göre güneş merkezli evren görüşü eskiden beri vardı fakat bir azınlığın görüşü idi. Cahil ve saf kişiler buna akıl erdiremediklerinden bu görüşte olanları suçladılar, onlara hakaret ettiler. Son araştırmalarda güneş merkezli evren görüşünün doğru olduğu ispatlandı. Bu görüşte olanlar, evlerinin ve ibadet hanelerinin ortasında çıra ve ateş yakarak güneşin merkezde olduğunu simgelemeye çalıştılar.

Yer merkezli evren, insanın kendisini (nefsini) tanıması ve Yaraticı'nın sanatı üzerinde düşünmesi için hareket

noktası olarak kabul ediliyordu. Güneş merkezli evrenin kabul edilmesi hâlinde yaratıcının varlığının ispatlanamayacağı zannediliyordu.

İbrahim Hakkı bu konuda şöyle diyor: “Gaflet olunmasın ki ‘hey’et-i kadime’ ile ilgili vaziyete itimad ve itikad etmek dinî bir husus olmadığı gibi kesin bir şey de değildir. Âlemin şekli, gök cisimlerinin terkibi her ne hâlde bulunursa bulunsun, felekler ne tarzda dönerse dönsün, âlemin sonradan yaratılmış olduğunu inkâr etmek için bir sebep ve delil olmaz. Şu güzel ve mükemmel âlem, yüce bir Sanatkârın ve Cenab-ı Zülcelâlin eseridir. Bunu başka türlü tasavvur etmek esasen imkânsızdır. Bunun böyle olduğuna itimad ve itikad etmek dinin de kesin Birgilin de gereğidir.” (*Marifetnâme*, 144).

Yani evren ister yer merkezli olsun ister güneş merkezli, her iki hâlde de hâdistir, sonradan olmadır ve bu hâliyle Yüce Yaratıcı’nın kudretine, hikmetine ve sanatına delalet eder. Evrenin yer merkezli veya güneş merkezli oluşu dinî ve itikadî bir mesele değildir. İster öyle ister böyle olsun din; âleme, Yüce Sanatkârın sanatı ve eseri olarak bakar, sanattan sanatkâra, eserden müessire ulaşmaya çalışır.

Din arza, semaya, güneşe, aya ve yıldızlara bakmamızı ister. Bu varlıklara dinî açıdan bakmakla ilmî açıdan bakmak farklı şeylerdir. İlmî açıdan bu varlıklara bakmanın ortaya çıkardığı sonuçların değişmesi, dinin bu varlıklara bakış açısını değiştirmez. Yerküre merkezli âlem görüşüne alışık olanlar, Allah’ın varlığını ispat için aklî ve ilmi olduğunu zannettikleri delilleri bu inanca ve

anlayışa göre temellendiren ve kurgulayanlar, yer merkezli âlem görüşünün terk edilmesi hâlinde kullandıkları bahis konusu delillerin anlamsız hâle geleceğinden ve Allah'ın varlığının ispatlanamayacağından kaygılanıyorlardı (*Marifetnâme*, 148).

Delilin bâtıl ve geçersiz olmasından medlulün de bâtıl ve geçersiz hâle geleceği anlamına gelen 'in'ikâs-ı edille' Gazali tarafından reddedilmişti. Buna rağmen söz konusu ilke, dinî çevrelerde etkili olmaya devam etmişti.

İbrahim Hakkı döneminde güneş merkezli âlem görüşü Osmanlılarda bilinmekteydi. Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sında, Ebu Bekir Dımaşkî'nin *Kitab-ı Atlası Major* gibi eserlerde yeni astronomi görüşü hakkında bilgiler verilmişti. İbrahim Hakkı iki defa İstanbul'a gitmiş, buradaki kütüphanelerde araştırmalar yapmıştı. *Marifetnâme*'yi, dönüşünde Hasankale'de yazmıştı.

Dikkate alınması gereken husus şudur: İbrahim Hakkı yeni astronomiyle ilgili bilgileri 1753'te Hasankale'de yazdığı *Marifetnâme*'de genişçe ve ayrıntılı bir şekilde kaydetmiş, bununla da yetinmeyerek bu astronomiyle ilgili bir takım şekillere ve hesap cetvellerine eserinde yer vermiştir. İstanbul ve yakın çevresindeki büyük şehirlerde müderrislik yapan din âlimleri; eski ve yeni astronomi, geometri ve aritmetik gibi rasyonel ilimler üzerinde fazla durmamışken; Erzurum medreselerinde öğrenim görmüş, Tillo'da irfan sahibi olmuş İbrahim Hakkı gibi ilim meraklısı bir dervişin bahis konusu mesele ve mevzularda

bu kadar bilgiye sahip olması dikkat çeken bir durumdur. Tasavvuf ilim anlayışını zayıflatır veya köreltir, diyenlerin hatta yok eder iddiasında bulunanların İbrahim Hakkı örneği üzerinde düşünmeleri gerekir.

İbrahim Hakkı, din-ilim, nakil-akıl meselesini ve aralarındaki ilişkiyi açıklamak için ay ve hurma aşısını örnek veriyor. Ayın neden belli bir süre küçülüp hilâl hâline geldiği sonra da eski durumuna döndüğü sorulunca Kur'an buna cevap vermiyor ve bu durum insanların vakitlerini tespit ve zamanlarını planlamaları içindir, diyor (Bakara, 2/189). Yani "Ey İnsanlar! Siz bundaki faydaya ve hikmete bakın, diğer husus akıl ve ilimle halledilecek bir meseledir." denilmiş oluyor.

Bu tarz ifadeler üslub-ı hakîm, yani hakîmâne cevap denir. Ümmî bir kavme ince hesaplara dayanan bir meseleyi açıklamak zihinlerini daha da karıştıracığından, onlara anlayacakları bir dille hitap ediyor Aziz Kur'an.

Medineli Müslümanların tozlandırma usulü ile hurmalarını aşılama âdetleri idi. Hz. Peygamber Medine'ye hicret edince bu işe devam edip etmemeleri gerektiğini sordular. "Yapmasanız da bir şey değişmez" cevabını alınca hurmalarını aşılamadılar ama o sene iyi ürün alamadılar. Durum tekrar Allah Resûlüne arz edilince: "Siz dünya işlerini benden iyi bilirsiniz" cevabını aldılar (Bkz. Müslim, Kitabı'l-Kaza, I, 139-141). Bu iki hususa işaret eden İbrahim Hakkı diyor ki: "Dünyanın, öküzün ve balığın üzerinde bulunduğu konusunda İbn Abbas'tan gelen rivayet eğer sahih ise bu

haber boğa ve balık burçlarıyla yorumlanır. Sahabe-i Kiram bu çeşit ifadeleri İslam'ın ilk dönemindeki dinin temel hükümleri henüz tam olarak yerleşmediği bir dönemde, halk felsefi görüşlerle meşgul olup dinlerini öğrenmekten geri kalmalarını diye kullanmışlar ve bu hususta: “Halka akıllarının yettiği ölçüde hitap edin” kuralına uymuşlardır. Dinî hususlardan olmayan meselelerle böyle hareket edilir (*Marifetname*, s. 118).

Hiç şüphe yoktur ki peygamber ve sahabenin görevi, dinî konularda halkın yararına olan hususları onlara açıklamaktır. Eşyanın hakikatlerini açıklamak onların vazifeleri değildir. Bu sebeple ayın gösterdiği çeşitli şekillerin mahiyetinden sorulduğunda: “Bunlar halkın vakitleri tayin ve tesbit içindir.” tarzında hakîmane bir cevap verilmiştir. Ta ki halk onlara neleri sormaları gerektiğini bilsinler ve dinî hususlardan olmayan meseleleri onlardan sormasınlar. Nitekim hurma aşılama meselesinde de Hz. Peygamber, Medineli çiftçilere: “Siz dünya ile ilgili hususları benden daha iyi bilirsiniz” buyurmuşlardır (*Marifetnâme*, s. 118).

İbrahim Hakkı *Marifetnâme*'yi yazarken 400'den fazla kitaptan faydalandığını söyler. Bunların önemli bir kısmı felsefe, astronomi, biyoloji, tıp ve coğrafya ile ilgilidir. Hangi bilgiler için hangi kaynaklara başvurulması gerektiğini iyi bilen müellifimiz, dünya ile ilgili bilgileri, bilim ve tecrübenin ürünü olan eserlerden almıştır ve eseri onun için de değerlidir. Rasyonel, pozitif, empirik ve normatif ilimlerin kaynağı akıl, tecrübe ve gözlemdir.

Nakil ve rivayet değildir. İbrahim Hakkı; “Peygamberlerin vazifesi insanlara dinî hususları talim etmektir, eşyanın hakikatlerini beyan etmek değildir.” cümlesiyle bunu anlatıyor (*bk. İbn Haldun, Mukaddime, Tunus, 1984, 2/600*).

YERKÜRE VE EVREN

Mutasavvıflarda yerküre, ay, güneş, gezegenler, kısaca âlem ve kâinat dediğimiz evren başka, dünya daha başka bir şeydir. Dünya, insanın ölümden evvelki yaşama tarzı olup insanların duyu ve tutkularıyla ilgili bir kavramdır. Sufilerin dünya hakkındaki görüşleri genellikle olumsuzdur. Dünyanın meşru, zorunlu ve ihtiyaç ölçüsünde olanı ise istisnadır.

Evrene ve yerküresine, sufiler, Hak Tealâ'nın sıfatlarının, fiillerinin, isimlerinin, hikmetlerinin, ilahî sır ve hakikatların tecelli mahalli ve mazharı olarak bakarlar. Evren ve yerküre, özellikle de bedeni ve ruhu itibariyle güzel olan insan, Hakk'ın güzelliklerinin tecelli ettiği yerler (mecâlî) olduğundan güzeldir.

Âlem ve arz, hem Hak Tealâ'nın varlığının ilim, irade, kudret ve yaratıcılığının delilleri (ayetleri), hem de kullarına lütfettiği nimetlerdir. Bu bakımdan âlem ve arz güzeldir. Hak Tealâ'nın kullarının dikkatini bu husus üzerine çevirmelerini, bunun üzerinde düşünmelerini istemesi, buna dair misaller zikretmesi bundandır (*Marifetnâme*, s. 21).

Allah Tealâ'nın iki kitabı var: a. Kur'an'ı Hakîm, b. Kâinat Kitabı. Bu iki kitaptan biri O'nun kelâm sıfatıyla, diğeri tekvîn (hâlikiyet) sıfatıyla ilgili olup, her ikisi de aynı derecede önemli, değerli, faydalı ve güzeldir. Bu konuda İbrahim Hakkı, Gazalî'nin "Var olan âlemden

daha güzel ve mükemmel olanı mümkün değildir.” sözünü nakleder ve onun peşinden gider (*Marifetnâme*, s. 159).

İbrahim Hakkı, bundan dolayı astronomi ve teşrih (anatomi-fizyoloji) üzerinde duruyor, bunların tamamını Hak Tealâ'nın ilmine, iradesine, kudretine, inayetine ve hikmetine bağlıyor. Konuyla ilgili *Marifetnâme*'den bazı örnekler:

“Kısaca teşrih ilminin (Anatomi'nin) faydaları:

Ey Aziz! Malum olsun ki hikmet ehli bedenin terkibi ve birleşimine teşrih ve tasrih ilmi adını vermişler, beden ve ruhun tavır ve hikmetlerini araştırmışlar, bunun ilimlerinin en mühimi, fenlerin en lüzumluğu olduğunu ifade etmişlerdir. Şu hâlde teşrih, aziz ve leziz bir ilimdir. Hakikat ehlinin hikmetinin neticesi, araştırmacı tabiplerin sermayesi, yakın ehlinin ruhlarının gıdası, dinlerini ve dünyalarını elde etmelerinin vesilesi, Mevlâ hakkında marifet sahibi olmanın vasıtası ve yardımcısıdır. Çoğu bu ilmi tahsil etmek istemez, tahsil edenler de tıpta uzman olmak için tahsil eder. Allah hakkında marifet sahibi olmak için bu ilmi tahsil eden metin olur. Bu sayede nefis ve Mevlâ hakkında marifete ulaşır.

Eğer teşrih ilmini inceleyerek Hakk'ın kudretinin harikalarını onda gözlemlersen bunun sana üç faydası olur. 1. Yüce yaratıcının varlıklardaki nizamını ve kudretini kesinkes idrak edersin. 2. Allah Tealâ'nın ilim ve hikmetteki kemalini yakinen bilirsin. 3. Allah Tealâ'nın sana olan türlü türlü lütuflarını, inayetini,

merhametini, şefkatini idrak edip Rabb'inin seni nasıl aşama aşama yetiştirdiğini hiç şüpheye yer vermeyecek şekilde öğrenirsin. Zira Hak Tealâ, bedeninin yapısı ile ilgili hikmetlerden, faydalardan ve zînetlerden hiç noksan bir şey bırakmamış, her şeyi ikmal etmiştir (*Marifetnâme*, s. 159).

Âlemlerin Rabb'inin söz konusu lütufları ve keremleri (ikramları), insanlarla da sınırlı değildir, bütün canlıları ve hayvanları kapsar.

Teşrih ilmi, nefsi tanımanın anahtarıdır; nefsi tanımak da Rabb'i tanımanın anahtarıdır. Kişinin nefis hakkındaki marifeti Hakk'a dair olan marifete nisbetle güneşe göre zerre, denize göre damladır. Beden bir binek, insan nefsi de onun süvarisi gibidir. Allah hakkındaki marifet ise esas maksattır.

Bedenini ve nefsini bilmeyen ama âlemlerin Rabb'i hakkında marifet sahibi olduğunu iddia eden bir kimse, yenecek ve içilecek şeyler almak için elinde beş parası olmadığı hâlde, beldesindeki fakirlerin hepsini ziyafete davet eden kimse gibidir, gülünçtür.

Pes herkese lazımdır ki evvela kendi nefsini bilmeye, sonra Rabbini bilmeye yönele. Ta kim mahabbete nail, sevgilisine vâsıl, muradın hâsıl ola. Zira nefis hakkındaki marifet Hakk'a dair olan marifeti, bu da mahabbeti gerekli kılar. Mesela güzel bir şiiri görüp onu okursun, neticede şiirin şairini tanır ve seversin, onu görmeyi can u gönülden arzu edersin, ol dahi sana dost olur, sana muhabbet ve muvafakat eder.” (*Marifetnâme*, s. 21, 159).

İbrahim Hakkı, Merih yıldızı hakkında bir takım bilgiler verdikten sonra der ki: “Burada bu hususları anlatmaktan muradımız, cihan-evren kitabını şerh ve izah ile Sâni’in sanatlarını bütün incelikleri ve hakikatleriyle tefekkür ve tezekkür eden basiret sahiplerine beyan etmektir. Ta ki âlemin ayrıntılı izahından bunun kısa bir özeti bulunan bedeni bilip nefis hakkında bilgi sahibi olup, buradan Hakk’ı bilmeye ulaşalar.” (*Marifetnâme*, s. 66, 79)

İbrahim Hakkı’nın, yerküreye, ondaki bütün varlıklara ve tabiata bakışı böyledir. Varlıkları gözlemlemesi, bu konuda doğru tespitler ve isabetli açıklamalar yapması ilimdir, bütün bu hususları Hakk’a bağlaması, Hakk ile açıklaması, Hakk’ın mahlûkatı, sanatı ve eseri olarak görmesi ise marifet ve irfandır. İbrahim Hakkı’nın ilim tarafını irfan tarafından, irfan tarafını ilim tarafından soyutlamak mümkün değildir.

Âlemin her zerresinde hakiki anlamda etkili olan ancak Hak Tealâ’dır. Felekler, yıldızlar, tabiat güçleri dolap gibi aletlerden ibarettir. Şu hâlde bu hususlarda tefekkür ve tezekkür Mevlâ hakkında marifet sahibi olmayı temin ettiğinden, ayrıca bütün bu hâlleri özet olarak insanda bulmak da mümkün olduğundan *Marifetnâme*’de felekler ve yıldızlara dair bu miktarda açıklama yapılmıştır (*Marifetnâme*, s. 79).

İbrahim Hakkı, Gazalî’nin; “Astronomi, anatomi ve fizyoloji bilmeyenin, Marifetullah konusunda gözü kördür” dediğini nakleder (*Marifetnâme*, s. 21).

TABABET

İbrahim Hakkı, kendi dönemindeki tıp anlayışı hakkında geniş ama düzenli bilgiler verir. Ona göre biri sıhhati muhafaza (koruyucu hekimlik), diğeri hastalığı teşhis ve tedavi olmak üzere tababet iki kısımdır.

Beden sağlığı büyük bir nimettir. Din ve dünya ehlinin bahtiyar olmalarının sermayesidir, vücutlarını korumaları ve gözetmeleri saadettir.

Sağlığın kadrini ve kıymetini bilip bunun kurallarına göre yaşamak, hoş bir ganimettir. Zira vücudunun sağlığını koruyan akli başında kişiler afiyette olurlar, bedenlerine hastalık bulaşmadığı için selamette yaşarlar. Teşhis ve tedaviye ihtiyaçları kalmaz, rahat ederler. Gönüllerinde sadece Allah bulunduğundan Mevlâ hakkında marifete sahip olurlar.

Bahsedilen sebepten dolayı *Marifetnâme*'de sağlığın kurallarını ve ilkelerini yazıp açıklamak lazım geldi. Ta ki o devlet ve saadetin kadrini ve kıymetini bilip, fırsat elde iken onu korumak ve gözetmek işine koyulasınız, ömrünüz oldukça sıhhat ve afiyet üzere olasınız. Gönlnüzde sadece Allah olduğu hâlde Mevlâ hakkında marifet elde etme işiyle meşgul olasınız.

Gerçi sağlığın kurallarını bilen ve bu kurallara göre yaşayanlar Hak Tealâ'nın yardımıyla beden sağlığına sahip olurlar ama uzman tabipler bile gençliklerini ve güçlerini koruyamazlar. Bu sebeple her kişi ömrün en

uzun noktası olan 120 yaşına kadar yaşayamaz. Zorunlu bir husus olan tabii ölümün vakti gelince onu kimse geciktiremez (*Marifetnâme*, 231).

İbrahim Hakkı, beden sağlığı için temiz havanın, hareket ve sükunun, yeme ve içmede ölçülü olmanın, uyuma ve uyanık olma vakitlerini gözetmenin ve bedendeki fazlalıkları dışarı atmanın öneminden bahseder. (*Marifetnâme*, 232-245)

İbrahim Hakkı ilaçlar, tedaviler ve kaplıcalar konusunda da geniş bilgiler verir.

BÜYÜK ÂLEM - KÜÇÜK ÂLEM

Hikmet ve irfân ehlinin, biri büyük, diğeri küçük iki âlemden/evrenden bahsetmelerinin tarihi çok eskidir (*Mikro kosmos - makro kosmos*). Bu anlayışa sahip İslam düşünürleri de mevcuttur. Bu meseleye en fazla ilgi duyanlardan biri de İbrahim Hakkı'dır.

İbrahim Hakkı, önce mevâlid-i selâse denilen madenleri (cemâdât-cansız nesnelere), bitkileri (nebatat) ve canlıları (hayvanat) incelemekle işe başlar. Bunların da toprak, su, hava ve ateş denilen unsurlardan oluştuğunu anlatır. Madenler, bitkiler ve hayvanlar arasında *ittisal* dediği bir bağlantının, bitişik olma durumunun bulunduğuna dikkat çeker. Madenleri, bitkileri ve hayvanları birbirinden farklı kılan nitelikler üzerinde geniş bilgi verir. Bu üç varlık türünden her birinin kendi arasında da birçok mertebeleri bulunur. Mesela en basit bitki madenlere yakın, hatta madenlerle bitişik bir hâlde (*ittisal*) iken, en mükemmeli, hayvanlara yakın ve onlarla bitişik bir durumdadır. Varlığın bu üç çeşidi bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlı olup, bir bütün oluşturur. Bu üç varlıktan her birinin kendine özgü bir nefsi (ruhu) mevcuttur.

İbrahim Hakkı, insanı, varlıkların zirvesinde görür ve onu, canlıların en şerefli ve en güzeli (eşref-i mahlûkat) olarak niteler. İnsan aynı zamanda kâinatın gayesi ve

neticesidir, insanı diğer varlıklardan farklı ve onlardan üstün kılan *nefs-i nâtika*'ya sahip olmasıdır. Nefs-i nâtika (ruh), esas itibariyle maddeden mücerred (soyut) bir cevherdir. İbrahim Hakkı burada heyulânî, bi'l-meleke, bi'l-fiil ve mutlak akıldan bahseder. Tâhâ sûresi'nin 55., Müminûn sûresinin 13. ve 14. ayetlerine dayanarak insanın topraktan geldiğini, aşama aşama yaratıldığını, sonunda yine toprağa döneceğini anlatır. Ve der ki:

İnsan bedeninin aslı topraktır. Toprak önce bitkiye dönüşür (İstihâle, transformasyon). Bitki, hayvanları besleyen ottur. Ot ve hayvan, insanın gıdasıdır. Sperm ve yumurta bu gıdadan hasıl olur. Ana rahminde bebek olur. Unsurlarının binde biri bitki, bitkilerin binde biri buğday ve hayvan, bunların binde biri insan gıdası, gıdanın binde biri meni, meninin binde biri anne rahmine düşer. Anne rahmine düşen menilerden ancak binde biri dünyaya gelir. Doğan bebeklerden binde biri yaşar, yaşayanlardan binde biri akıl-bâliğ olur. Akıl-bâliğ olan nice kişilerden ancak biri mümin olur. Nice bin müminin ancak biri âlim olur. Nice bin âlimden ancak biri hakikat ehli olur. Nice bin hakikat ehlinden ancak biri ârif billah olur. Nice bin ârif billah'ın ancak biri kâmil olur ve vuslata erer. Pes feleklerin hareketlerinden ve kâinattan murad, ancak kâmil inanın şerefli vücududur. Diğer şeyler onun için vardır. Varlıkları onun varlığına bağlıdır, ona hizmet eder. İnsan türünün en mükemmeli olan Hz. Peygamber hakkında: “Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım” buyrulmuş olması bunu gösterir (*Marifetnâme*, s. 157-

228). Hakiki anlamda tek kâmil insan o'dur.

Görülüyor ki İbrahim Hakkı, maddeden başlayarak adım adım Allah'a giden yolu gösteriyor. Özellikle bu yoldakilerin büyük kısmı yolda kalıyor, tek tük kişiler ancak kâmil insan olma mertebesine ulaşıyor. Tıpkı Feriduddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'indeki kuşlar ve Simurg gibi.

İbrahim Hakkı, âriflerin yolunu izler, beden değiştiği ve şekilden şekle girdiği hâlde mücerred bir cevher olan ruhun hiç değişmeden her zaman aynı kaldığını söyler. Fiilleri itibariyle bedenle birlikteliği bulunan ruh, zatı itibariyle ondan ayrıdır. Ruh-ı revân, insanî ruh ulvî âlemden gelmiştir. O âlemde oluşma-bozulmak (kevn-fesâd) yoktur. O âlemin bir parçası olan ruhta da bu husus yoktur. Beden maddi olduğundan maddeye döner, ama ruh Allah katından gelmiştir. Yine O'na döner, her şey aslına rücû eder (*Bkz. Bakara, 2/156,159*).

İSTİHALE

Aristo mantığındaki kategorilerden, feleklerden, bunların can ve akıllarından bahseden İbrahim Hakkı, *transformation* veya *mutation* denilen istihale ve değişim-dönüşüm konusu üzerinde de durur. Ona göre nesnelere belli süreçlerde şekillerini değiştirebilir ve başka bir nesneye dönüşebilirler. Dört unsurdan her biri aşama aşama diğerine dönüşebilir. Mesela ateş değişime uğrayarak havaya dönüşebilir, hava da tedricen suya dönüşür, su da toprağa dönüşür.

Toprak, su, ateş ve hava, eski fizikte dört temel element idi. Yeni fizikte element (unsur) sayısı yüzden fazladır. Su artık bir element değildir. Suyu oluşturan hidrojen ve oksijen elementleridir. İbrahim Hakkı, bu konuları eski fiziğe göre açıklıyor (*Marifetnâme*, 27). Ona göre ateş hava olur, su toprak olur ve toprak ateş olur. İstihalenin böyle bir çizgi izlemesine mebd (başlangıç) tariki, tam tersi bir çizgi izlemesine meâd (geriye dönüş) tariki denir. İbrahim Hakkı, istihale teorisini ispatlamak için bir takım deliller ileri sürer. Şöyle der:

Hak Tealâ'nın iradesiyle dört unsur birbirine dönüşür. Birleşmeden ve kaynaşmadan evvela maddeler, sonra bitkiler, sonra canlılar vücuda gelmiştir. Hayvanlar kemâl buldukça insan zâhir olmuştur. Bu dört varlık türü arasında ara varlıklar da vardır. Maddelerle bitkiler arasındaki ara varlık mercan, bitkilerle hayvanlar

arasındaki ara varlık hurma, hayvanlarla insan arasında ara varlıkların en fazla göze çarpanı maymundur. Zira kuyruğu hariç maymun insana benzer.

Ara varlıkların vücudunda hikmet budur ki bunlardan her biri kendi mertebesinin en aşağı noktasından başlar ve en üst noktasına ulaşır. Varlık zincirinin halkaları bu tertip üzere bulunur. Bu suretle insan mertebesinde nihayete erer (*Marifetnâme*, 28, 29).

TABIAT ANA

İbrahim Hakkı tabiattan “Vâlîde-i müşfika”, “mâder-i müşfikamız” ve “bizim şefkatli vâlidemiz” şeklinde bahseder. Dünyayı kötülerken bir parçası olduğumuz tabiatı merhametli ve şefkatli bir anne gibi görür.

“Ey Aziz! Ehl-i hikmet demişlerdir ki bu âlem (Tabiat, cihan) bizim şefkatli vâlidemizdir. Anne bebeğini nasıl terbiye eder ve yetiştirirse tabiat da bizi öyle yetiştirir. Anne bebeğinin yiyemediği gıda maddelerini yer, bunlar onun içinde süte dönüşür, bebeğini iki memesinden gelen sütle besler.

Âlem dahi bizim şefkatli annemizdir. Bitkisel ve hayvansal gıdalar âlemin iki memesidir. Doğrudan yememiz hâlinde bize yaramayan şeyleri bitkiler ve hayvanlar tüketir, bunlarla beslenir, bunları insanların tüketebilecekleri ve beslenecekleri faydalı gıdalar hâline getirirler. Et, süt, meyve, sebze ve tahıl bu şekilde yetişir.

Anne dışarıya yönelir, dışa dönüktür, bebeği kucağındadır. Âlem ise içeriye yönelir, içe dönüktür, çocukları mesabesinde olan bizler hâlâ onun karnında bulunmaktayız. “Bahtiyar annesinin karnında iken bahtiyardır. Bedbaht, annesinin karnında iken bedbahttır.” hadisini bu şekilde yorumlayanlar da vardır. Ahirette mesud olmak için bu dünyada mesud olmak, saadeti hak etmek için sevap ve iyi işler yapmak gerekir. Bunu yapmayanlar burada da orada da bedbaht olurlar. Nitekim

Hak Tealâ: “Burada kör olan orada da kördür” (İsra, 17/72) buyurmuştur.

Pes iki cihan saadetini bu âlemde kazanmak mümkündür, henüz ana karnındayız, yani bu âlemdeyiz. Burada kör olmak, kişinin kendini bilmemesi, görmemesi, hakikatine erememesi demektir. Zira kendini bilmeyen bebek sayılır ve Mevlâ’sını dahi bilmemiş ve bulmamış olur. Bu sebeple o kişi iki cihanda âmâdır.

Halkı Hakk’a davet için peygamberler, veliler ve âlimler gelmiştir. Cihan halkı, Kur’an nuru, tevhid ilmi ve irfân ile Rahman’a ibadet ederek körlük hastalığından kurtulurlar, kendilerini bilerek Hakk’ı tanır ve O’nun has kulları olurlar, daima O’nunla birlikte bulunurlar.” (*Marifetnâme*, s. 163).

CANLILAR

İbrahim Hakkı, tabiatın ayrılmaz bir parçası olan canlılar hakkında der ki: “Bütün canlılara, vahşi hayvanlara, kuşlara ve haşerelere merhamet ve şefkat kılın, tâ kim Hak Tealâ’dan rahmet ve re’fet bulasın. Hayvanın yüzüne vurmayasın, hiçbir canlıya azab etmeyesin. Sebep yokken serçeyi öldürmeyesin, hiçbir hayvanı ateşe atmayasın. Bakıma muhtaç bir hayvan görünce tozunu silip her hizmetin göresin veya gördüresin. Bir gün bir gecede on defa otunu ve suyunu veresin. Koyunu kulağından değil boynundan tutasın, eşeğe yüklediğin yükü sığıra yüklemeyesin. Bir kedi gördükte yemeğinden bir lokma veresin, aç komayasın. Ve Allah’ın yaratıklarından birinin bir yerini kesip onu kusurlu hâle getirmeyesin. Bunun büyük bir vebal olduğunu bilip sakınasın. Bir hayvanı bağlayıp kurşun ve ok gibi şeyin hedefi yapmayasın. Çavuş kuşunu, kurbağayı, arıyı, karıncayı ve diğer haşereleri katletmeyesin. Gece vakti kuşu yuvasında tutmayasın. Zira ki gece onun emniyette olduğu bir zamandır, hayvanları ürkütmeyesin.

*Revadır gerçi öldürmek yılanı
Eğer derviş isen incitme canı.”
(Marifetnâme, 554)*

İbrahim Hakkı madde, bitki ve canlıların insanlar için yaratılmış önemli ve değerli nimetler olduklarına inanır. Bu varlıklar hem yüce Yaratacı'nın yaratıkları ve eserleri olmaları sebebiyle hem de insanların yarar ve çıkarlarıyla ilişkili olmaları dolayısıyla başlı başına birer nimet ve lütufturlar. Bu sebeple bunlardan her biri varolma ve varlığını sürdürme hakkına sahiptir. Bunların varlıklarına sadece faydalı veya zararlı olmaları açısından bakmamak lazımdır. Bunlar madem ki vardılar, var olmalarının bir sebebi, bir hikmeti, bir sırrı ve bir faydası mevcuttur. Yüce Allah hiçbir şeyi boşu boşuna (abes olsun diye) yaratmamıştır (Bkz. Âl-i İmrân, 12/191; Müminûn, 23/115). (*Marifetnâme*, 216)

Dünyada ve evrende hiçbir şey boşuna yaratılmamıştır. Bunların varoluş sebeplerini ve amaçlarını bugün tamamıyla bilmeyebiliriz. Bilim ilerledikçe zararlı sandığımız bazı varlıkların çok yararlı oldukları anlaşılmaktadır. Bu sebeple ister canlı ister cansız olsun tabiatı ve tabii varlıkları tahrip etmek dinimiz açısından sakıncalıdır. İbrahim Hakkı bu hususu: “Hayvanları koruma”, “Hayvan hakları” ve “Canlılara saygı” gibi konuların yaygın olarak konuşulmadığı bir dönemde etraflı olarak açıklamış ve bilgece tavsiyelerde bulunmuştur. Tasavvuf: “Allah'ın emrine saygı ve yaratıklarına şefkat göstermektir” diye tarif edilir. Bu hareketin mensubu olarak İbrahim Hakkı, bütün canlılara merhamet ve şefkat gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Bütün varlıkların gayesi insandır. Her şeyin özü, hatta özün özü insandır. Her şey ona hizmet eder. O, mükerrem, aziz, şerif ve muhterem bir varlıktır. Çünkü her şeyden güzel ve bilgilidir.

Ey Aziz! Umumî feyz, küllî akıldan başlayarak adım adım toprağa kadar iner. Buna *mebde tariki* denir. Toprakdan başlayarak kademe kademe bitkiden ve hayvandan geçerek kâmil insana ulaşmasına *mead tariki* denir. İlahî nur ve sonsuz feyiz toprağa ahadiyet mertebesinden başlayarak aşama aşama insana kadar iner. Buna mebde ve nüzul kavsi denir. Sonra topraktan geri dönüp aşama aşama insana, sonra kâmil insana doğru yükselişe geçer ve kâmil insandan Hakk'a ulaşır. Bunu da meâd ve urûc (yükseliş) kavsi denir. Dünyada kâmil olan varlıkların inişleri de çıkışları da hızlı olur, bir engelle karşılaşmazlar. Kâmil olmayan varlıklar ise bu yolda çeşitli engellerle karşılaşır ve mesafe alamazlar.

İbrahim Hakkı'nın iniş kavsi dediği “*yürüyüş*” ahadiyet mertebesinden başlar, küllî akıl, dokuz akıl, dokuz nefis, yedi felek, dört tabiat, dört unsur mertebelerinden geçer. Geriye dönüşte de aynı yolu izlediğinden, “Her şey aslına rücû eder” denilmiştir.

İbrahim Hakkı, mükemmelliklerine göre cansız maddeleri sıralar ve en son mercan resiflerine kadar gelir. Mercan, madde ile bitki arasında bir nesnedir. Ona da buna da benzer. İki varlık türü arasındaki ittisali (bağlantıyı) kurar. Bitkilerin en mükemmeli ve canlılara en yakın olanı ise hurma ağacıdır. Bu ağaçla canlılara

geçilir. Vücut, canlılar alanından yürüyerek hayvanların en mükemmeli olan, fiil ve surette insana benzeyen nesnâs ve maymun mertebesine ulaşır. Buradan da yükselerek insan suretine erer. Bundan sonra da kâmil insan mertebesine çıkar. Her şeye sirayet eden vücut, daire şeklinde resmedilir. Bunun başlama noktası akl-ı evvel, son bulduğu nokta insan-ı kâmildir. (*Marifetnâme*, s. 28, 29)

İbrahim Hakkı'nın burada anlattığı varlık türleri ve aralarındaki ittisal (bağlantı), daha evvel İhvanu's-Safa'da, İbn-i Arabî'de, Kazvini'nin *Asârü'l-Bâkiyye* ve *Acaibu'l Mahlûkat* ve İbn Haldun'un *Mukaddimesi*'nde de anlatılmıştır. Nitekim müellifimiz bu meseleyle ilgili olarak Mevlâna'dan ve Niyazi Mısrî'den alıntılar yapar (bk. *Mesnevî*, 3/319,344,347. *Niyazî-i Mısrî*, *Divan*, s. 143).

İNSAN-ÂLEM BENZERLİĞİ

Tabiatta ne varsa onun aynısı veya benzeri şeyler insanda da mevcut olduğundan insana *küçük âlem*, âleme de *büyük insan* denilmiştir. Bu fikir üzerinde en fazla duran ve onu en geniş şekilde açıklayan düşünürlerden biri İbrahim Hakkı'dır.

Ey Aziz! Malûm olsun ki irfan ehli demiştir ki: İnsan bedeni küçük, ruhu ise büyük âlemdir. Zira âlemde mevcut olan her şeyin misali, insan vücudunda vardır. O hâlde insan bedeni ve ruhu, âlemin bir nüshasıdır.

İnsan bedeni yeryüzüne benzer. Arzdaki dağlara, ormanlara, bitkilere karşılık insanda kemikler, kıllar ve organlar bulunur.

Arzda yedi iklim, deprem, nehirler, su kaynakları bulunur. Buna karşılık bedende yedi organ, titreme, aksırma, damarlarda kan, duyu organları mevcuttur.

İnsan bedeni semaya benzer. Semada 12 burç, 7 gezegen, çok miktarda yıldızlar, 28 menzil, 360 derece vardır. Buna mukabil insan bedeninde 12 menfez (delik), yedi iç organ (ciğer, mide, yürek, böbrek gibi) sinirler, 28 duyu ve kuvvet, 360 damar mevcuttur (*Marifetnâme*, 218).

İnsan, zaman ve mekâna da benzer. Dört mevsim vardır. Buna karşılık insanda 4 ahlak, ayrıca çocukluk, gençlik, olgunluk, yaşlılık evreleri bulunur.

İnsandaki huylar hayvanlarda da vardır. Kaplanın kibri,

aslanın saldırganlığı, kurdun hasedi, köpeğin gazabı, tilkinin hilekârlığı, tavşanın gafleti, karıncanın tamahkârlığı, farenin cimriliği, devenin kini, yılanın düşmanlığı insanda da vardır.

İnsan vücudu cihan kitabının bir özetidir. Ârif, âlem-i kebiri gönlünde bulduğundan âlem-i ekber olmuştur. Yâni ârif dış âlemi ve evreni kendi içinde bulur. Onun gönül dünyası dış âlemi içine alacak kadar geniştir. “Sen kendini küçük bir şey sanıyorsun. Oysa büyük âlem içinde dürülmüştür” (*Marifetnâme*, 217) demiştir, Hz. Ali.

İbrahim Hakkı, ilahî mahabbeti, ilk cevheri, ceberût ve melekût âlemlerini dört okyanusa benzetir. Ona göre insanla ahiret arasında da benzerlikler vardır. Ölüme misal uyku, şeytana misal vehim gücü, berzaha misal rüya, kabir azabına misâl cehalet, kabir nuruna misal gönül huzuru, İsrail’e misal ilahî aşktır (*Marifetnâme*, 216-222).

İbrahim Hakkı, insan kendi vücudundan yaratıcının mevcudiyetine, kendi sıfatından Mevlâ’nın sıfatına, bedenindeki faaliyetlerine bakıp Rabb’ın âlemdeki tasarruflarına istidlal edebilir, diyor ve bu hususu genişçe açıklıyor (*Marifetnâme*, 222). Tasavvufta insanın kendi vücudunu ve nefsini bilmesi, yaratıcısını bilmenin bir yolu olarak kabul edilir. Bu sebeple *Marifetnâme*’de bu konu: “Ehl-i irfân demiştir ki...” başlığı altında açıklanmıştır.

İbrahim Hakkı, bedendeki organların faydalarını da teker teker anlatır. Göz, kulak, burun, dil, eller, parmaklar,

kollar, ayaklar gibi organların şekilleriyle işlevleri arasındaki ilişkiyi, bunun gayesini ve hikmetini, anatomi ve fizyoloji açısından inceler.

İbrahim Hakkı'yı ve eski âlimlerin varlıklar hakkında verdikleri bilgileri anlamak için şu terimleri bilmek gerekir: 1. Dört unsur: Ateş, hava, su, toprak, 2. Tebâî (Tabiatlar): Sıcaklık, soğukluk, rutubet, kuruluk. 3. Mevalid-i Selâse: Madde, bitkiler, canlılar. 4. Dört ahlat: Balgam, kan, safra, sevda. Bunlar insanın kişiliğinin oluşumunda etkilidir.

Ateşin tabiatı: Kuru ve sıcak. Havanın tabiatı: Sıcak ve rutubetli. Suyun tabiatı: Rutubetli ve soğuk. Toprağın tabiatı: Soğuk ve kuru.

DÜNYA

Dünya kavramı İslam'da ve tasavvufta son derece önemlidir. Dünya, yerkürenin ve arzın adı değildir. Kişinin ölmeden evvelki hayatı dünya, öldükten sonraki hayatının adı ahirettir. Şu hâlde dünya, insanın yeryüzünde yaşama tarzının adıdır.

Genellikle insan yeryüzünde maddi çıkarları ve bedensel arzuları peşinde hırsla ve doludizgin koştüğundan bu hayat kötülenmiştir. Maddi çıkarlarını ve nefsin arzularını meşru, mutedil, makul ve ölçülü bir şekilde tatmin etmek anlamındaki dünya kötü değildir. Hatta bu anlamdaki dünya lüzumlu, bazı hâllerde ise zaruridir. Bir ayette dünyalık nesnelere sıralanmış, ahiretin daha hayırlı olduğunun altı çizilmiştir. (Âl-i İmrân, 3/14) İslâm, ahiret öncelikli ve ağırlıklı bir dindir. İslâm'da, madde öncelikli ve ağırlıklı dünya kötülenmiştir.

Mal mülk, para pul, ev bark, şan şöret, kuvvet kudret, makam mevki, soy sop, eş evlat, kavim kabile, itibar nüfuz gibi hususlar hep dünyadır. Ahiret öncelikli bir hayat içinde bu gibi hususların meşru ve ölçülü bir şekilde karşılanması, kötülen dünya değildir. Bunların ölçüsüz, aşırı ve meşru olmayan şekilleri kötülen ve yerilen dünyadır.

İbrahim Hakkı, bahsedilen anlamdaki dünyanın kötülüğünü ve zararını ayet ve hadislerle dayanarak anlatır. Dünyanın bela, musibet, felaket, elem, ıstırap dolu

bir yer olduğunu anlattıktan sonra ahiretin zevk u sefa, huzur sükun, neşe ve saadet yurdu olduğunu ifade eder. Dünya tutkusu, fitne ve sıkıntının kökü olduğundan, ondan sakınmak gerekir. İbrahim Hakkı şöyle der: Dünya ona rağbet eden için sıkıntı yeridir. Nefsin lezzetlerini terk edene nimet yeridir. İbadet eden için ganimettir. İbret alan için hikmettir. Manasını kavrayan için selamettir (*Marifetnâme*, 272).

İbrahim Hakkı, Dünya teriminin üç anlam ifade ettiğini söyler.

a. Ölümden sonra semeresi ve faydası görülen lezzet ve zevkler lanetlenmiş dünyadan sayılmaz. O lezzet bu dünyada tadılmış olmakla beraber yüzde yüz ahiretten kabul edilir. Zira dünya, ahiretin tarlasıdır. Ahiret için olan şeyler ahiretten sayılır. Dünyanın bu kısmı makbul olup, aynen ahirettir.

b. Dünyada lezzeti çok olan ama ölümden sonra bir semeresi ve faydası olmayan kötülükler, günahlar ve ihtiyaçtan fazla olan mubah nesnelere kötülükler ve dünyadır, yüzde yüz dünyadır. Çünkü ahirette hiçbir işe yaramaz.

c. Bu kısım yukarıdaki iki kısım arasında bulunan şeylerdir; yenecekler, içilecekler, elbise, eş, meslek, ev, arazi gibi şeyler ihtiyaç miktarı olup, dünya zevk veriyorsa da ahiret amellerine yardımcı olması itibariyle evvelki kısma dahildir, ahiret hükmündedir. Bir kimse bahsedilen hususları ihtiyacı kadar helal ve mubah yoldan elde etse: “Tahkikâ ol kimse dünya lezzetini ve Mevlâ'nın

rızasını bulur, dünya ve ahiret hazzına kavuşur.”

“Kesinkes bil ki kötölenen dünya hakikatte o şeylerdir ki seni ahiret amelinden alıkor ve Hakk’ın huzurunda olmana mani olur. O şeyler ki Hak Tealâ’ya yönelmene ve O’na itaat etmene sana yardımcı olur, bu gibi şeylerin aynen ahiret ameli olduğu ehli katında kesin bir hakikattir.

Özü itibariyle mal ve para ne hayırdır ne şerdir. Hakikatte hayırlı ve şerli olan kişinin nefsi yani kendisidir. Eğer malı hayra harcarsa hayr olur, şerre harcarsa şer olur.” (*Marifetnâme*, s. 274, 275)

Görüldüğü üzere dünyadan murad, insan nefsinin maddi hususlara ve bedensel hazlara yönelen aşırı ve meşru olmayan arzuları, ihtirasları, tamahkârlığı ve tutkusudur. Bu anlamda dünya maddi bir şey değil, psikolojik bir şeydir.

İBRAHİM HAKKI VE TASAVVUF

İbrahim Hakkı'nın hayatında tasavvuf önemli bir yer tutar. Derviş bir babanın oğlu olarak ömrünün önemli bir kısmını Tillo'da, mürşidi İsmail Fakirullah'ın dergâhında geçirmiş, hayatının son senelerini geçirdiği bu kasabada vefat edince şeyhinin türbesinde toprağa verilmiştir.

İbrahim Hakkı *Marifetnâme*'de, aklî ve tecrübî ilimler hakkında geniş bilgiler verdikten sonra eserinin son kısmını (s. 256-564) tasavvuf, irfan, sülûk, makamlar ve ahlak gibi konulara ayırmıştır. Bu kısma ölüm hakkında yaptığı geniş açıklamalar ve yorumlarla girerek Kur'an ve sünnete tabi olmanın lüzumunu anlatır. İtikad, temizlik ve namaz konularını ele alır. Fakat bu konuları kelim kitaplarında veya ilmihallerde olduğu gibi değil, herkesin anlayacağı ve *Marifetnâme*'siyle bütünlük teşkil edecek biçimde basitçe anlatır. Bazen de âdeti olduğu üzere maksadını şiirle ifade eder. *Manzum Akaid* ve *İtikadnâme* diyebileceğimiz bu şiirin bazı beyitlerini aşağıya aldığımız onun şu manzumesi, pek çok mümin tarafından ezberlenmiş, nesilden nesile aktarılmış ve zevkle okunmuştur:

*Hudâ Rabbim nebim hakk'a Muhammed'dir Resûlullah
Hem İslam dinidir dinim kitabımdır kelâmullah*

*Akaid içre Ehl-i Sünnet oldu mezhebim cem'a
Amelde Ebû Hanife mezhebimdir mezhebim vallah
Dahi zürriyetiyim Hazret-i Âdem nebinin hem
Halil'in milletiyim dahi kıblem Kâ'be Beytullah
Bulunmaz Rabbimin zıddı ve neddi, misli âlemde
Ve suretten münezzehtir mukaddestir Tealâllah
Şeriki yoktur, birdir doğmadan doğurmadan ancak
Ahad'dır kufvi yok İhlas içinde zikr eder Allah
Ne cism u ne arazdır ne mutestayız ne cevherdir
Yemez içmez zaman geçmez beridir cümleden Allah
Tebeddülden tagayyürden dahi elvan u eşkalden
Muhakkak ol müberradır budur selb-i sıfâtullah
Ne göklerde ne yerlerde ne sağ u sol ön ve ardda
Cihetlerden münezzehtir ki hiç olmaz mekân Allah
Huda vardır veli varlığına yok evvel u ahir
Yine ol varlığıdır kendinden gayri değil vallah
Bu âlem yok iken ol var idi ferd u tek u تنها
Değil kimseye muhtac ve hep muhtac gayrullah
Ona kimse cebriyle bir iş işledemez asla
Ne kim kendi murad eyler vücuda ol gelir billah
Âlim oldur ki ilmüne erişmez kimsenin aklı
İhata eylemiştir cümle bu eşyayı ilmullah
Sübûtiyye sıfatı kim ne aynıdır ne gayrıdır
Kadim u daim ve zatiyle kâimdir sıfatullah*

***

*Hakk'ın mükerrerem ibâdidir melekler yerde göklerde
Avamından avâm-ı nası efdal eylemiş Allah
Yemek içmek hem erkeklik dişilik yoktur onlarda
Hakk'a hiç âsi olmazlar mutidirler li-emrillah*

***

*Hakk'ın yüzdört kitabı kim nebiler üzre inmiştir
Kütübdür onların dördü, suhuf yüzü kelamullah
Zebur'u verdi Davud'a dahi Tevrat'ı Musa'ya
Ve hem İncil'i İsa'ya getirmiş Cebrail vallah
Habibullah'a Kur'an'ı getirdi hacet oldukça
Yirmi üç yıl itmam eyleyüp kat' oldu vahyullah*

***

*Dahi ben enbiya hakkında bildim ismet u fitnat
Nezâfet hem emanet sıdkla tebliğ-i hükmullah
Nebiler ismini bilmek dediler bazıları vacib
Yirmi sekizin bildirdi Kur'an'da bize Allah
Üzeyr Lokman ve Zülkarneyn üçünde ihtilaf oldu
Ki ba'zı enbiyadur der ve bazı der veliyullah
Cemi enbiyanın evvelidir Hazret-i Âdem
Kamudan efdal ve ahir Muhammeddir Habibullah*

***

*Cihan cümle cihâtiyle ve ecza ve sıfatiyle
Hem ef'al-ı ibâdın hayrı ve şerri cümle halkullah
Onun ilm u murad u halk u takdiriyle hâdistir
Ki yekdür Hâlik u Bâri iki âlemde gayrullah
İbadın ihtiyarı vardır efalında cüz'ice
O ef'al üzre bulmuşlar sevabı hem ikabullah*

***

*Haram erzaktır herkes yer içer kendi rızkın hep
Ve kimse kimsenin rızkın alıp ekl edemez vallah
Ecel vaktında meyyittir o maktul ve ecel birdir
Ve hâl-i ye'sin imanı değil makbul indallah*

***

*Kabirde münker u nekir dört şey sual eyler
Ki rabbin kim? Nebin kimdir? Nedir dinin? Ve
kıblengâh*

*Bu dünyada gelen gider ki kalmaz canlı hiç kimse
Dahi yevm-i kıyamette eder emvatı ba's Allah
Verirler defter-i âmalini her âdemin anda
Kiminin sağ eline kimine soldan maazallah
Kebairle sagair ehline ol gün şefaathar
Ederler enbiya ve ehl-i ilm ve evliyaullah
Ameller vezn olundukta sıratı geçmemiz hakdır
Ve kevserle sekiz cennet verir müminlere Allah*

*Göricek cennete müminler anda çok bulup nimet
Görürler şüphesiz anda niteliksiz cemalullah
(Marifetnâme, 263-266)*

Temizlik, abdest ve namaz hakkında bilgi veren İbrahim Hakkı, manevi değerlerden ve ahirette işe yarayacak amellerden çok, maddi hususlara, meşru olmayan istek ve arzulara, ihtiraslara ve tutkulara önem ve öncelik verme demek olan dünyayı şiddetle kötüler (*Marifetnâme*, s. 269-283).

Bütün sufîlerde olduğu gibi feyz ve irfân mahalli olarak gördüğü insan ruhunun ve kalbinin değerini uzun uzadıya anlatır, çeşitli yönlerden bu konuyu inceler.

İbrahim Hakkı, tasavvufu ve Hakk'a giden yolu tutup O'na ulaşmanın usul ve esaslarını çeşitli şekillerde ele alır.

İRFAN YOLUNUN ALTI ESASI

İbrahim Hakkı'nın erkân-ı tarik-ı irfan dediği irfan yolunun ve Hakk'a ermenin temel ilkeleri altıdır:

1. Az yeme (Kılllet-ı taam): Meşru usullerle kazanılan helal gıda maddelerini ihtiyaç ölçüsünde yemek mübahtır. İhtiyaçtan fazla yemek israftır ve caiz değildir. Yüce Allah: “Yiyiniz içiniz ama israf etmeyiniz, zira Allah müsrifleri sevmez.” buyuruyor. (Bkz. A'raf, 7/31) Bu temel ilkedен yola çıkan sufiler tıka basa yemenin zararından, ölçülü ve az yemenin faydasından bahseder, bu ilkeye uyar, ayrıca mübarek günlerde oruç tutarlar.

2. Az uyuma (Kılllet-ı menâm): Sufilere göre uyku ölüme benzer. Uykuda geçen zaman boşa gider. Oysa insan ömrü çok değerlidir. İhtiyaçtan fazla uyumak, değerli hayatı ve ömrü boşuna harcamaktır. İnsan hayatının her anını dünyada ve ahirette işe yarayan ameller için harcamalıdır.

3. Az konuşma (Kılllet-i Kelâm): Dindar bir mümin ihtiyaç olduğu zaman konuşur, gevezelik, dedikodu yapmaz. Sükûtu tercih eder. Dilini lüzumsuz ve anlamsız laflardan ve boş lakırdılardan uzak tutarken zihnini de gereksiz ve manasız düşünce ve hayallerle meşgul etmez. Ulu ve yüce Allah'ı O'nun sıfat, fiil, isim, hikmet, nimet ve lütuflarını düşünür.

4. Yalnızlık (Uzlet-ı enâm, halvet, inzivâ): Hak yolunu tutan bir derviş işi olduğu ve ihtiyaç duyduğu ölçüde toplum içinde bulunur, bunun dışında yalnızlığı, tek başına ve inziva hâlinde olmayı tercih eder. Ancak halktan ayrı olmak Hak'la birlikte olmak için olursa bunun bir anlamı olur. Beden itibariyle halktan ayrı olup, zihin ve fikir itibariyle onlarla olmanın hiçbir dini ve manevi faydası yoktur. Bazen insan halk içinde iken de Hak'la birlikte olabilir.

5. Zikir (Zikr-i müdâm, daimî zikir): Hakk'a giden yolun yolcusu daima Allah Tealâ'yı zikreder ve onun nimetlerini ve lütuflarını, yüceliğini ve kudsiyetini hatırd tutar, O'nun emrine uyma, yasaklarından kaçınma konusunda ilahî denetimi ve gözetimi ensesinde hisseder. İçten gelen etkili zikir, onu kötülükten ve gûnahtan uzaklaştırır, iyiliğe ve hayra yaklaştırır.

6. Tefekkür (Tekekkür-i tâm, mükemmel tefekkür): Yüce Allah, Kur'an'da, insanları yaratıklar üzerinde düşünmeye, bunlardan ibret almaya ve ders çıkarmaya davet eder. Allah, adamı her halukârda, özellikle yalnız iken Hak Tealâ'nın hikmetleri ve ilahî sırlar konusunda derin düşüncelere dalar, bu konularda fikir yürütür. Bu sayede kendini erginleştirir ve Hakk'a yaklaştırır.

İbrahim Hakkı'nın geniş yer verdiği (s. 303-354) ve üzerinde önemle durduğu bu altı temel ilke, usulüne göre ve düzenli bir şekilde ve eşzamanlı olarak uygulandığı zaman mutlaka sâlikin Hakk'a giden yolda mesafe almasını ve O'nun yakınlığını kazanmasını sağlar.

İRFAN YOLUNUN DÖRT İLKESİ VE TEFEVİZNÂME

1. Tevekkül, 2. Tefviz - Teslimiyet, 3. Sabır, 4. Rıza, irfan yolunun dört esasıdır. Bu dört kavram sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır, iç içedir. Allah Tealâ'ya tevekkül ve itimad etmek, O'na teslim ve O'ndan razı olmak, bu hususlarda sabırlı, azimli ve kararlı olmak sonuç almak için şarttır. Söz konusu dört husus dünyada mutlu yaşamamanın ve ahireti kazanmanın da yoludur.

Tefviznâme: İbrahim Hakkı'nın tevekkülü, tefvizi, teslimiyeti, rızayı, ümitli ve iyimser olmayı esas alan manzumesine *Tefviznâme* adı verilmektedir. Pek çok dindar mümin için ilham ve moral kaynağı olan bu manzume şöyle başlar:

*Hak şerleri hayr eyler
Zannetme ki gayr eyler
Ârif onu seyr eyler
Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler*

*Sen Hakk'a tevekkül kıl
Tefviz et ve rahat bul
Sabr eyle ve razı ol
Mevlâ görelim neyler*

Neylerse güzel eyler

*Kalbin ona berk eyle
Tedbirini terk eyle
Takdirini derk eyle
Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler*

*Bir işi murad etme
Olduysa inad etme
Hak'tandır o, reddetme
Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler*

*Hakk'ın olucak işler
Boştur gam u teşvişler
Ol hikmetini işler
Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler
Dilden gamı dur eyle
Rabbinle huzur eyle
Tefviz-i umur eyle
Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler*

*Nâçâr kalacak yerde
Nâgâh açar ol perde
Derman eder ol derde*

*Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler*

*Vallahi güzel etmiş
Billahi güzel etmiş
Tallahi güzel etmiş
Allah görelim nitmiş
Nitmişse güzel etmiş
(Marifetnâme, 385)*

MARİFET-İRFÂN MAHABBET-AŞK

İbrahim Hakkı, marifet ve mahabbet meselesi üzerinde önemle durur. Tasavvufun temelini teşkil eden bu konuyu Allah-Âlem-İnsan bağlamında ele alır.

Marifet ve *irfân* tanıma anlamında kullanılır ve bilmek ve bilgi anlamına gelen ilimden farklıdır. Marifet ve irfân sahibi olanlara ârif ve ehl-i irfân denir. Marifet ve irfân, bir şey hakkında tecrübeyle ve yaşanarak öğrenilen doğru ve faydalı bilgidir, demek de mümkündür. Sufiler, Allah yolunda yürüyen, O'nun emirlerine uyan ve günahlardan kaçınan takva sahibi sâlih müminlere marifet ve irfanın Hak Tealâ tarafından verildiğini kabul ederler. Marifet ve irfan âriflere keşf ve ilham yoluyla gelir, ilahî bir hibe, rabbânî bir lütuftur.

İnsanın nefsini doğru olarak tanımasına '*marifet-i nefis*', Hak Tealâ'yı tanımasına '*marifetullah*' derler. Hak Tealâ'yı tanımanın yolu ve anahtarı, nefsi tanımaktır. Nefsini tanımayan, ne kadar âlim olursa olsun Mevlâ'yı tanıyamaz.

“Ey Aziz! Malum olsun ki: Ehlullah demişlerdir ki kim ki kendi nefsini ârif olur tahkik ol kimse Rabb'isini dahi bilir.” (*Marifetnâme*, 386)

Hak Tealâ Hz. Davud'a; “Nefsini bil tâ kim beni bilesin” buyurmuştur. Burada bilmek, tanımak (marifet)

anlamında kullanılmıştır. Zira nefis hakkındaki bilgiye marifet denir.

Mevlâ hakkındaki marifet en yüce amaçtır. Marifet, gönüldeki bir nurdur, bir ışıktır. Gönlü aydınlanan ârif bu ışıkla doğruyu yanlıştan ayırdeder, kalbinden gelen ses ona gideceği yolu tarif eder.

Marifet, manevi devlet ve saadettir. Marifet ilahî bir hil'attır, ödüldür. Marifet hüma kuşudur, kimin başına konarsa o kişi devlet sahibi ve sultan olur.

Mahabbet dinde ve tasavvufta önemlidir. Allah Tealâ Vedûd'dur, kullarını sever, kullarının da hem kendisini hem de birbirini sevmelerini ister (Bkz. Mâide, 5/54). Sevmek ve sevilme, Hakk'a ermenin de mutlu olmanın da yoludur.

İbrahim Hakkı mahabbeti şöyle tarif eder: Allah'ı sevmek, tamamıyla O'na yönelmek ve O'ndan başkasını unutmaktır. Mahabbet sevgi, iyilik görmeye artmaz, eziyet çekmekle eksilmez, yani Allah'ın lütfunu da kahrını da hoş bulmaktır. Güzel olan, Allah'tan gelen her şey güzeldir, demektir. Hakiki Allah sevgisi budur.

Gerçek mahabbet ehli oldur ki sevgilisinden ona her ne gelir ondan lezzet ve zevk alır (*Marifetnâme*, s. 397).

Ehlullah demişlerdir ki: Allah sevgisi bir sırdır ki asla âşık olmaz, manevi bir şeydir, ortaya çıkmaz. Lâkin her âşık bu konuda yaşadığı mahabbetten bahsetmiştir. Aslında ilahî mahabbetin ne sonu, ne de sınırı vardır.

Mahabbet, bölünme ve parçalanma kabul etmez bir bütündür. O da sadece yüce Allah'ı sevmekten ibarettir.

Bununla beraber biricik sevgilinin ve hakiki dostun sevdiklerini sevmek, dostlarına dost olmak da o bölünmez sevginin gereği, yansımaları ve uzantılarıdır. İlahî sevgi sonsuz ve evrensel olduğundan Hak Tealâ'yı sevenin sevgisi de öyledir.

İbrahim Hakkı'ya göre Allah'ın zatını, sıfatlarını, fiillerini ve eserini sevmek, mahabbetin dört mertebedeki farklı yansımasıdır. İrade, şevk, tevekkâl, nizâ, sabâbet, hevâ, meveddet, hıilet, mekeh ve aşk sevginin zayıf veya kuvvetli olması itibariyle sekiz derecesidir (*Marifetnâme*, 405).

Aşk, mahabbetin en yüksek ve en mükemmel şeklidir. Aşk, âşıkın sevgilisinde fâni olması ve onunla bâkî olmasıdır. Aşk, sevgilinin lütuf ve nimetlerini bir yana koyup bütün fikrini ve zikrini O'nda toplaması, O'ndan başkasına gönlünde yer vermemesidir.

*Aşkı bul aşk ile ol aşk ile dol Hakkı
Her şeyin var bedeli bulmadılar aşka bedel*

Müellifimiz aşka hitaben: “Vasıl eylersin kulu Mevlâsına/Rehnümasın rehnümasın rehnüma” diyor. Sülûk ehline Hakk'a giden yolu aşk gösterir.

İbrahim Hakkı, hakiki ve mecazi aşktan, yani ilahî ve beşerî aşktan da bahseder. Ona göre beşerî aşk, ilahî aşk için bir idman ve bir alıştırmadır. Mecazi de olsa aşktan yüz çevirmemek lazımdır. Kur'an okumak için Elif-bâ (Alfabe) okumak neyse ilahî aşk için de beşerî aşk odur.

Bundan dolayı intisab etmek için kendisine gelen bir Tâlibe, şeyh: “Hiç âşık oldun mu? diye sorar, Hayır, cevabını alınca der ki. Var, birine âşık ol, ondan bize gel.” (*Marifetnâme*, 422).

*Aşk makbul-ı âdem olmuş
Kible-i cümle âlem olmuş
Aşk mi'râc-ı enbiya olmuş
Hil'at u tâc-ı evliya olmuş.*

İbrahim Hakkı'ya göre Necmüddin Kübra'nın Usul-i aşeresine uygun bir ibadet ve dinî hayat, tâlibi ilahî aşka erdirir.

HİKMET

İbrahim Hakkı, özellikle hikmet-i evliya dediği evliyaya özgü hikmetten ve bilgelikten bahseder. Bu hikmet, gönül bilgisidir. Hikmet Allah'ın sıfatıdır. Hak Tealâ dilediklerine bu hikmetten verir, hikmet verilenlere aynı zamanda pek çok hayır da verilmiş olur (Bkz. Bakara, 2/269).

Hikmet, rabbanî ilham denilen ledün ilmidir. Fehm ve firasetin mükemmel şeklidir. Yakîn niteliğindeki keşftir, hikmet gaybı görmektir, hikmet, ilahî ve izafî ruhtan gelen ve ârifin kalbinde zuhur eden bir nurdur. Arif bu nurdan ne kadar nasip alırsa hikmeti o kadar fazla olur. Hikmet, isabetli söz söylemektir. Hakîm kişi Hak ile konuşur. Hak ile sükût eder. Bir hakîm demiş ki: Kalbime hikmet indikten sonra otuz sene pişmanlık duyduğum bir söz söylemedim. Hikmet iradede, sözde ve fiilde isabet üzere olmaktır. Hikmet gaybtaki ilahî hazinelerdir. Evliyanın kalbine buradan gelir. Hikmet ölü kalpleri diriltir, gönüle genişlik verir. Hakîmin sermayesi hikmettir. Hakîm-i ilahî hikmeti ehline açar, ehil olmayandan saklar (*Marifetnâme*, s. 421).

İbrahim Hakkı bu bölümde hikmet-i evliyadan, tasavvufî hikmetten bahseder. Filozofların hikmetinden bahsederken: “Ehl-i hikmet (hükemâ) demiştir ki:..” ifadesini, tasavvufî hikmetten bahsederken de “Hikmet-i evliya” deyimini kullanır. Her iki hikmete önem ve değer

veren müellif, daha çok evliyanın hikmetine meyleder. O iki hikmeti kendinde toplamış az sayıdaki hakîmlerden biridir. Ona göre ilim ve hikmet beden ile can gibidir, bir birinden ayrılmazlar. Hakîm-i ilahî: “Falandan aldım haberi” demez. “Kalbimden aldım.” der (*Marifetnâme*, 430).

Hakîm-i İlahînin kadim âdeti şudur: Toplumda iken sükût eder. Ama kalbi Hak ile ünsiyet hâlinde bulunur. Kim ona bir şey sorsa içine doğan cevabı verir.

EVLIYA-VELÎLER

İbrahim Hakkı, velîlikten ve evliyadan da bahseder. İnsanları üç sınıfa ayırır: Dünya ehli (ebna-yi dünya, dünya uşakları, maddeciler.), ahiret ehli ve mana ehli. Dünya ehli ahireti unutup dünyaya dalar, ahiret ehli kendini ahirete verir. Mana ehli her ikisini bir yana bırakıp kendini Mevlâ'ya verir. İşte velîler bunlardır. Bunlar dünyada çalışır çabalar ama Mevlâ'nın rızasını ve yakınlığını kazanmak için.

Allah'ın evliyası daima Hak ile uyum içinde bulunur. Ona muhalefet etmekten özenle kaçınır.

Velî, Allah'ı sayar, kullarını sever. Velî, kimseyi incitmez, kimseden incinmez. “Ey Hakkı! Kimseyi incitme, kim incitirse seni Hak'tan bil sen onu.” (*Marifetnâme*, s. 428-443)

İbrahim Hakkı, Hakk'a giden yola girme ve bu yolda yürüme anlamına gelen sülûk ve seyr hakkında geniş açıklamalar yapar. Ruhun bu âleme gelişini ve Hakk'a dönüşünü (Mebde-Mead), insan nefsinin ve bunun hayvanî nefsten farkını, ruh-beden ilişkisini, Hak'la insan nefsi arasındaki perdeleri anlattıktan sonra nefsin yedi makamını ayrıntılı olarak anlatır: Nefs-i emmare, nefs-i levvâme, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne, nefs-i raziye, nefs-i marziye, nefs-i kâmile (*Marifetnâme*, s. 454-504).

İbrahim Hakkı, tasavvuf konusunu bitirdikten sonra şeyhi İsmail Fakirullah ve babası Derviş Osman Efendi

hakkında bilgi verir. Tasavvufun önemli iki konusu olan ahlak ve sohbet meselesini genel mahiyette işler. Hz. Peygamber'in ahlakı, aile ahlakı, komşularla ilişkiler, eğitim-öğretim, akraba ile ilişkiler, eş ve dostlarla münasebetler, âdâb-ı muaşeret, yani görgü kuralları, *Marifetnâme*'nin sonunda yer alır.